

Boekbesprekingen

Baarsen, Reinier J. *De Amsterdamse meubelloterijen en de geschiedenis van de meubelmakerij in de tweede helft van de achttiende eeuw.* Zwolle: Waanders en Gemeentearchief Amsterdam, 1992. (Publikaties van het Gemeentearchief Amsterdam uitgegeven door de Stichting H.J. Duyvisfonds, 20). 172 p., 14 ill.; f 39,50; ISBN 90-6630-332-8 geb.

Idem, *Aspecten van de Nederlandse meubelkunst in de tweede helft van de achttiende eeuw.* Alphen aan de Rijn: Vis, 1993. 184 p., ill. Genoemde publicaties vormen samen een proefschrift Rijksuniversiteit Leiden.

Waar sinds kort van wetenschappelijk medewerkers bij musea wordt verwacht dat ook zij door middel van een proefschrift op universitair-wetenschappelijk terrein hun sporen verdienen terwijl de dagelijkse werkzaamheden weinig ruimte bieden voor jarenlang onderzoek naar één onderwerp, biedt de mogelijkheid om op artikelen te promoveren uitkomst. De aldus ontstane proefschriften vormen doorgaans geen afgerond betoog, maar veeleer een verzameling van deelstudies. Het proefschrift van de kunsthistoricus Reinier J. Baarsen, sinds 1991 hoofd van de Afdeling Beeldhouwkunst en Kunstnijverheid van het Rijksmuseum, vormt hiervan een mooi en in veel opzichten geslaagd voorbeeld. Het proefschrift omvat een drietal artikelen over de Franse invloed op de laat achttiende-eeuwse meubelkunst in ons land en een apart uitgegeven studie naar Amsterdamse meubelloterijen in de tweede helft van de achttiende eeuw. Het verbindende element is de bij de drie gebundelde artikelen gevoegde inleiding. Baarsen besteedt hierin kort aandacht aan de specifieke problemen waar onderzoekers van de meubelkunst in Nederland mee worstelen: aangezien meubelmakers hier niet verplicht waren hun werkstukken van initialen te voorzien en de meeste – vanuit traditioneel kunsthistorisch oogpunt interessante – collecties voorgoed zijn verspreid, is het vrijwel onmogelijk de archivalische bronnen te koppelen aan bewaardgebleven objecten. Het aantal toegeschreven meubelstukken is dan ook uitermate klein en een min of meer volledig overzicht van de geschiedenis van de Nederlandse meubelkunst lijkt nog steeds een utopie.

Door bestudering van alle advertenties uit de *Amsterdamsche Courant* uit de periode 1751-1800 is Baarsen er in geslaagd voor de Amsterdamse meubelmakerij belangrijke nieuwe gegevens op te sporen. Op basis van zijn onderzoek konden twee reeds bekende alsmede enkele door Baarsen toegeschreven stukken van de Amsterdamse kastenmaker Andries Bongen in een breder kader worden geplaatst. Hoewel het onderzoek bewijst hoe waardevol advertenties als bron voor de geschiedenis van de materiële cultuur kunnen zijn, toont de studie ook onverbloemd de beperkingen van de bron. Net als boedelbeschrijvingen en andere schriftelijke archivalia confronteren advertenties ons met het ergerlijke, onoplosbare woord-zaak probleem: wanneer bijvoorbeeld in 1785 na een onderbreking van tien jaar in de advertenties weer vermeldingen van 'Franse' en 'ingelegde meubelen' opduiken, kan men slechts vermoeden dat het hier om marqueterie gaat die zich duidelijk onderscheidt van de rijk gedecoreerde pronkstukken uit de voorafgaande periode. Waarin zij nu precies verschilten van de nadrukkelijk als 'Engels' aangeduide meubelen blijft echter een open vraag. De bronnen zijn op dit punt "weinig verhelderend" (*Aspecten*, 43), aldus Baarsen. Zijn opmerking laat zich gemakkelijk als een *understatement* lezen.

Het systematisch doornemen van de *Amsterdamsche Courant* bracht Baarsen op het spoor van een interessant fenomeen in de meubelproductie en -distributie: de Amsterdamse meubelloterijen. Aanvankelijk incidenteel georganiseerd om restanten uit de voorraad kwijt te raken of de naamsbekendheid te vergroten, zouden deze loterijen aan het einde van de achttiende eeuw sommige meubelmakers ertoe brengen over te stappen op een snelle, uniforme productie van speciaal voor deze markt gemaakte nieuwe meubelstukken. De produk-

tie vond plaats in grote ateliers waar soms wel tien tot twaalf knechten werkten. Ondanks pogingen van overheidswege deze loterijen een halt toe te roepen werden niettemin alleen al tussen 1773 en 1799 in en rond Amsterdam meer dan 120 loterijen georganiseerd. De advertenties die voor deze loterijen verschenen zijn vooral interessant omdat zij bij uitzondering een beeld geven van de meer gangbare meubelstukken. De enorme populariteit van de meubelloterijen doet bovendien vermoeden dat er bij een breed publiek vraag was naar nieuwe meubels: juist voor de minder draagkrachtigen boden de loterijen een kans in bezit te komen van een relatief kostbaar meubelstuk.

Anders dan in Amsterdam werd in Den Haag opmerkelijk genoeg vrijwel niet voor meubelloterijen geadverteerd. Ook hier bestond echter een bloeiende markt voor nieuwe meubels. De rekeningen die Baarsen onderzocht voor zijn studie naar het leven en werk van de Haagse meubelmaker Horrix laten hierover weinig twijfel bestaan. Ook bij de klantenkring van een gerenommeerd meubelmaker als Horrix is de sociale diversiteit opvallend. Behalve het stadhoudelijk hof en andere puissant rijke opdrachtgevers, zoals de bewoners van kasteel Rosendaal (die aan kostbare meubelen overigens geen hoge prioriteit bleken toe te kennen), stonden ook onbekende Hagenaars bij hem in het krijt.

Hoewel Baarsen zich hier en daar zeker nieuwsgierig toont naar dergelijke sociaal-historische aspecten van de meubelmakerij, blijft zijn onderzoek toch sterk kunsthistorisch, met als centrale aandachtspunten de bewaardgebleven museumstukken en de stijlontwikkelingen van de meest luxueuze meubels. Daarbij is de blik vooral gericht op Frankrijk en de Franse invloeden op de Nederlandse meubelkunst. Helaas was er door deze inperkingen geen ruimte om dieper in te gaan op het belangrijke gegeven dat van de 144 Amsterdamse kastenmakers precies de helft in Duitsland geboren was, terwijl ook van de kabinetmakers in Parijs eenderde uit Duitsland kwam. De vraag in welke mate deze migratiestroom uit Duitsland op haar beurt weer bepalend was voor de Franse en Nederlandse meubelproductie blijft hierdoor onbeantwoord. "Het laat zich denken, dat de voortdurende migratie van een groot aantal min of meer ervaren werklieden een belangrijke factor is geweest bij het tot stand komen van het sterk internationale karakter van een gedeelte van de Europese meubelproductie in de achttiende eeuw" (*Aspecten*, 67). Mede gezien dit multi-nationale karakter zal de integrale geschiedschrijving over 'de' Nederlandse meubelkunst nog wel enige tijd op zich laten wachten. – Hester Dibbits.

Berg, Arie van den. *Hier komt Urbanus bij een hoer. Volk en volkslectuur in de achttiende-eeuwse Amsterdamse Nes.* Amsterdam: Stichting ReNESsance, 1993. 48 p., 21 ill.; f22,50.

Op een gravure uit 1774 van H.P. Schouten is een gedeelte van de Nes weergegeven ter hoogte van de Pieterspoort. Met deze prent als uitgangspunt schreef Arie van den Berg een kleine, boeiende geschiedenis van het dagelijks leven in deze Amsterdamse straat in de achttiende eeuw: de geschiedenis van de bewoners, winkeliers en het koperspubliek. Voor zijn reconstructie gebruikte hij naast topografische prenten, diverse archivalische en literaire bronnen (waaronder belastingkohieren en spectatoriale geschriften), en een boekdrukkersfonds. De Nes was in de achttiende eeuw een niet onbelangrijke middenstandsstraat, waar behalve een Franse pruikenmaker, een vismarkt, een vleeshal en verschillende logementen, ook tien boekverkopers waren gevestigd. Het publiek dat er kwam, moet gemengd zijn geweest. Wijzen de aanwezigheid van de pruikenmaker en de uitgever van het grachtenboek van J.C. Philips op een gegoede klantenkring, een collega, boekdrukker Jan Kannewet richtte zich met zijn goedkope uitgaven van volks-, lied-, en schoolboekjes en prenten in vele herdrukken op een veel breder publiek. Uit de analyse van het uitgeversfonds van Kannewet, die van 1725 tot 1780 in de Nes werkzaam was, leidt Van den Berg niet alleen de belangstelling van zijn lezers af (geliefde steeds terugkerende onderwerpen waren bijvoorbeeld liefde, trouw en bedrog), maar ook de werkwijze en (pedagogische) ideeën van de drukker. Sommige teksten en plaatjes vereenvoudigde hij bijvoorbeeld ten behoeve van uitgaven voor kinderen (zonder overigens tot kuising of moralisatie over te gaan), zoals in het geval van

'Het trouwgeval van Urbanus en Isabel', het verhaal waaraan de titel van dit boekje is ontleend.

Van den Berg brengt in deze kleine studie, die hij schreef in opdracht van de bewoners- en winkeliersvereniging in de Nes, iets van de achttiende-eeuwse stads cultuur tot leven door een gevarieerde combinatie van bronnen aan het woord te laten. Het boekje leest als een roman. – Eveline Doelman.

Boers, Onno W. *De gevelstenen van Amsterdam*. Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1992. 208 p., ill.; f 66,-; ISBN 90-6707-279-6

De inventarisatie van het bestand aan Amsterdamse gevelstenen door Onno Boers is stellig het beste dat op dit gebied tot nu toe gepubliceerd is. Nu moet daar dadelijk bij worden vermeld, dat het onderzoek naar deze cultuurhistorisch zo interessante objecten tamelijk weinig voorstelt. Hun ogenschijnlijk gemakkelijke toegankelijkheid en hun niet zelden sterk aansprekende voorstellingen hebben gevelstenen al meer dan een eeuw tot een favoriete prooi voor lokale jagers op oudheidkundige curiosa gemaakt. Voor het behoud en de laatste tijd ook steeds meer voor de herplaatsing van de stenen is de belangstelling uit die hoek van groot nut gebleken. Inventarisatie, beschrijving en systematisch onderzoek hebben evenwel minder baat daarbij gehad. Het duidelijkst komt dat tot uiting in het ontbreken van goede recente overzichtswerken. Nog steeds kan men niet om *De Uithangteekens* van Van Lennep en Ter Gouw uit 1868 heen! Het door G. Offenbergh in 1986 gepubliceerde *Gevelstenen in Nederland* biedt weliswaar op enkele punten nieuwe en interessante informatie, het is toch in hoofdzaak een verzameling 'merkwaardigheden' en anecdoten geworden. De talrijke locale studies lijden meestal nog veel sterker aan ditzelfde euvel. Helaas geldt dat ook nog voor de allernieuwste uitgaven, zoals bijvoorbeeld *Leiden gebeiteld* van A. Postma (1993).

Het mag Boers als een verdienste worden aangemerkt dat hij de verleiding van een reeks 'praatjes bij plaatjes' heeft weten te weerstaan en dat hij zich evenmin bezondigd heeft aan gratuite explicaties van de betekenis van afzonderlijke stenen. Zijn inleiding is beknopt en ter zake, de thematische index op de voorstellingen daarentegen zeer uitgebreid, wat de bruikbaarheid van het boek ten goede komt. Het belangrijkste onderdeel van het werk vormt een zo volledig mogelijke inventaris van alle nog bestaande Amsterdamse stenen, inclusief de exemplaren, die zich in achtergevels, musea en particuliere verzamelingen bevinden. Compleet is een dergelijke opsomming nooit helemaal (Boers heeft zelf op het laatste moment nog enkele weer opgedoken stenen toegevoegd), maar zijn lijst van meer dan 820 nummers zal tot in lengte van dagen een uitgangspunt voor verder onderzoek vormen.

Bij het samenstellen van deze lijst heeft de auteur wijselijk voor een strikte afbakening van zijn onderwerp gekozen door zich tot huistekens te beperken. Dat impliceert dat stenen van na de invoering van de huisnummers in 1795, behoudens een enkel twijfelgeval, niet zijn opgenomen. Voor de spectaculaire renaissance van het genre in de jongste decennia moet men derhalve elders zijn licht opsteken. Ook jaartal- en herdenkingsstenen komen niet aan bod, zomin als gevelversierend beeldhouwwerk en afbeeldingen in geveltoppen. Bij de twee laatste categorieën kan men zich overigens afvragen, of daarbij in bepaalde gevallen ook niet huistekens in het geding waren, zodat ze misschien toch een plaats in Boers' verzameling hadden verdiend.

Het is te wensen dat de diverse andere inventarisatiepogingen die de afgelopen tijd zowel op locale als op landelijke schaal zijn ondernomen, weldra tot publicaties van vergelijkbaar niveau zullen leiden. Onmogelijk is dat zeker niet, aangezien het Amsterdamse bestand waarschijnlijk al meer dan 20% omvat van wat er in totaal nog aan gevelstenen binnen de huidige landsgrenzen resteert. Pas nadat een dergelijke onderneming voltooid is, kan een goede chronologisch en geografisch bepaalde typologie van de voorstellingen worden ontwikkeld. En wellicht zal het dan eindelijk mogelijk worden de beeldtaal van deze bij uitstek communicatief bedoelde voorwerpen van ambachtelijke kunst werkelijk verstaanbaar te maken. – P.C. van der Eerden, Historisch Seminarium, Universiteit van Amsterdam.

Bosch, Gerrit vanden. *Hemel, hel en vagevuur. Preken over het hiernamaals in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de 17de en 18de eeuw.* Leuven: Davidsfonds 1991. (Historische reeks / Davidsfonds, 9). 207 p., ill.; Bfr 795/f44,95; ISBN 90-6152-737-6.

Vanden Bosch heeft zijn boek, als ware het een godsdienstige instructie, ingedeeld volgens een schema waarin we hoekstenen (de zogenaamde 'uitersten') van de katholieke pastoraal kunnen herkennen: dood, oordeel, hel en hemel. Het thema van de dood, meer in het bijzonder de kunst om een goede dood te sterven, is summier uitgewerkt in het tweede hoofdstuk waarin de opvattingen van predikanten worden behandeld met betrekking tot het christelijk leven. Zoals bekend werd dit vaak opgevat als een pelgrimsweg voorzien van een essentiële splitsing met een brede weg richting hel en verdoemenis en een smal, tamelijk onbegaanbaar pad vol ontberingen richting hemelse zaligheid. In achtereenvolgende hoofdstukken worden voorts hel, vagevuur en hemel behandeld. Daarbij komt pregnant een katholiek-ideologisch systeem naar voren dat tot voor kort behoorde tot de basiskennis van elke gelovige. Vooral de continuïteit in denkbeelden en metaforen valt op. Zo blijken passages over doodzonde en hel uit de eerste Mechelse catechismus van 1623 wat structuur en inhoud betreft nauw overeen te komen met de editie uit 1946 van dit wellicht meest invloedrijke Zuidnederlandse katholieke instructieboek.

Aan de hand van zeer veel citaten die, hoewel lezenswaardig en vaak pittig gekruid, op den duur de vaart uit het boek halen en in veel gevallen slechts 'meer van hetzelfde' bieden, krijgen we een indruk van een onderliggend 'geloofs- en normeringsoffensief' dat zijn hoogtepunt in de zeventiende eeuw vond, aldus de auteur. Helaas werkt hij dit proces niet nader uit en brengt hij het vele bijeengebrachte empirisch materiaal niet in stelling om werking en effect van deze offensieven te toetsen. Het blijft daardoor een interessante, maar sterk eenzijdige en statische weergave vanuit een strikt clericaal normatief perspectief. Hoe de gelovigen reageerden op de van de kansel aangeboden pastorale instructies blijft onduidelijk. Is in hun houding tegenover de preekstof eveneens een grote mate van continuïteit te onderkennen? Dit soort vragen wordt echter niet gesteld zodat zich de wat eigenaardige situatie voordoet dat dit boek in de zeventiende en achttiende eeuw waarschijnlijk verwelkomd zou zijn als een handig compendium van preekteksten of als goede religieuze instructie voor gevorderde leken. Voor (kerk)historici, geboren na het Tweede Vaticaans Concilie, vormt het boek evenwel een handige inleiding tot de officiële kaders van het pastorale denken en (verbaal) handelen van geestelijken met betrekking tot de uitersten van de mens. – Gerard Rooijackers.

Brok, H.J.T.M. *Enkele bloemnamen in de Nederlandse dialecten. Etnobotanische nomenclatuur in het Nederlandse taalgebied.* Amsterdam: P.J. Meertens-Instituut, 1991. (Publikaties van het P.J. Meertens-Instituut, 18). XIII + 373 p., ill., krt., tab.; f37,50; ISBN 90-70389-32-0. Ook verschenen als proefschrift KU Nijmegen.

De volksnamen van planten geven, zoals in het 'Woord Vooraf' opgemerkt wordt, "door hun interne samenhang, geografische en sociale spreiding niet alleen inzicht (...) in de contacten tussen mensen en streken", maar ze bevatten bovendien informatie "over de samenleving, religie, vooroordelen, taboes, volksgeloof of gebruiksmogelijkheden en de historische achtergronden daarvan" (p. V). Dat dit geen loze bewering is wordt in deze Nijmeegse dissertatie overtuigend aangetoond met een aantal vaak verrassende, en alleszins boeiende voorbeelden.

Van zeven planten worden de (soms méér dan honderd) volksnamen in het hele Nederlandstalige gebied bestudeerd, te weten de anjer, de haagwinde, de klapproos, de muurbloem, de paardebloem, de pioen en de sering. Dit is geen toevallige keuze: voor deze beperking is met opzet gekozen als voortzetting en uitbreiding van de woordgeografische studie van J.L. Pauwels, *Enkele bloemnamen in de Zuidnederlandse dialecten* (1933), die dezelfde planten behandelde. In werkelijkheid biedt Brok niet alleen een zéér uitgebreide aanvulling – met honderden nieuwe namen – van de studie van Pauwels, maar tevens – zoals uitdrukkelijk naar voren komt in de taalgeografische analyse (pp. 223-246) – slaagt hij erin

de verklaringen en conclusies van Pauwels op vele punten te nuanceren of radicaal te corrigeren.

Het uitgangspunt van deze studie is de eigen structuur van de etnobotanische (of niet-wetenschappelijke) nomenclatuur. De buitengewone complexiteit van het ontstaan wordt op uiterst zorgvuldige manier onderzocht en helder uiteengezet. De plantnamen worden etymologisch geïdentificeerd volgens een vast schema van motieven (hoofdstuk 2), de ruimtelijke spreiding wordt op grond van taal- en zaakhistorische gegevens taalgeografisch geanalyseerd (hoofdstuk 3), terwijl de taalsystematische analyse over de principes van de botanische naamgeving handelt (hoofdstuk 4).

Het eerste dat opvalt is de grote hoeveelheid heteroniemen die voor één plant in omloop zijn: voor sommige planten zijn ettelijke honderdtallen benamingen genoteerd, via historische teksten en een breed opgezette enquête. Al deze etnobotanische namen worden besproken en verklaard, wat niet betekent dat dit onderzoek slechts uit een verzameling losse woordstudies zou bestaan. Integendeel, uit de geboden commentaren en verklaringen blijkt in welke belangrijke mate volksnamen van planten een bron van informatie zijn, individueel maar ook gezamenlijk. Niet alleen vormen zij als het ware een inventaris van de eigenschappen van een plant, maar tevens geven zij vaak inlichtingen over o.a. hun sociale, linguïstische, wetenschappelijke, medische, folkloristische context of achtergrond. Dit kan niet beter en beknopter geïllustreerd worden dan door Brok zelf, met een citaat over de klaproos (p. 260). Een simpele combinatie van de voornaamste termen voor deze plant geeft aanleiding tot een aantal verschillende invalshoeken, waardoor een veelzijdig, vrijwel volledig beeld ontstaat: "De roesverwekkende (*slaaproos*) plant die in het koren (*korenbloem*) of tussen de rogge (*roggebloem*) groeit, een onaangename reuk verspreidt (*stinkroos*), een stof bevat die slecht voor de ogen is (*kwade-ogen-bloem*), waarvan men zelfs blind kan worden (*blindebloem*), die zaden heeft die olie bevatten (*heulbloem*) en bloembladen waarvan kinderen rode inkt maken (*inktbloem*) of waarmee ze bij wijze van spel flappende (*flaproos*) op klappende (*klaproos*) geluiden maken, en een zaaddoos met stempels waarmee ze kruisjes zetten (*kruisjesbloem*), enzovoorts."

Het merkwaardige is dat dit beeld alleen ontstaat door, zoals hier, de veelheid van namen op een rijtje te zetten, terwijl die in de realiteit nooit samen functioneren, maar los van elkaar in gebruik zijn, en elkaar integendeel meestal uitsluiten. (De moeilijk te beantwoorden, maar toch terechte vraag is dan: waarom wordt in de ene streek een bepaalde eigenschap naamgevend, die in een ander gebied op dit vlak totaal geen rol blijkt te spelen?)

De enorme hoeveelheid materiaal die eerst opgeslagen, daarna verwerkt moest worden, de uiterste zorg en acribie waarmee dit diepgravende onderzoek uitgevoerd werd, de vruchtbare veelzijdigheid en het interdisciplinaire karakter van deze dissertatie kunnen slechts bewondering en respect afdwingen. Hier wordt véél meer geboden dan een studie van de volksnamen voor zeven planten!

De hier volgende kleine aanvullingen en op- of aanmerkingen doen beslist niets af aan het onaanvechtbare waardegehalte van dit proefschrift.

Anjer:

- p. 20, 44 (*christusoogje*), 47 (*jesusoogje*): de "verwarring" (p.44) is geen unicum en komt al voor in de Middeleeuwen. Zie Daems¹ 657: *oculus christi* "für viele Pflanzen", o.m. voor *Saxifraga*, met verwijzing naar *Dianthus barbatus* L. Zie ook Fischer² 267.
- p. 34: bij het type *sintiel*: deze ontlening aan het Frans is niet "jong", getuige reeds *gentilen* bij De Boodt, fig. 48 en 54.

Haagwinde:

- p. 81: *hop*, waar alleen moderne vormen gegeven worden. Echter reeds aanwezig in de vijftiende eeuw (a^o 1484) in hs. Sloane 4018b, E7: *hoppe* (Daems 753).
- p. 84: *dode-mensen*: "Convulvulus Tourn." Zouden we dan nooit van deze door Heukels onophoudelijk geciteerde botanicus afraken? De man is nota bene honderd jaar vóór Linnaeus gestorven!

- p. 86: *wingelplant* blijkt een unicum en een probleem te zijn. Dit lijkt mij echter een duidelijk geval van de bekende -nd-nasalisering: *windel* (p. 62) > *wingel*. Zie ook p. 106 *donderbloem* naast p. 107 *tongerblom*.

Klaproos:

- p. 106: D.1.3.3: voor *Dodoens* lees *Kiliaen*.
- p. 114: een voorbeeld méér van een middeleeuwse klaproos-naam, afgeleid van de slaapbol: hs. Wenen, ÖN, 2818³, 160ra: *rode mecoppe*.
- p. 117: noot 7: een vroegere vindplaats dan Junius voor *anemoon* = klaproos, bij Daems 361, a^o 1472: “Anemon id est rubeum papaver”.

Paardebloem:

- p. 157: de middeleeuwse vormen met *papen-* moeten aangevuld worden met *papenbladt* (Kiliaen) en *papencullen* (hs. Wenen, ÖN, 2818, 160rb: “dens leonis, cappa monaci”).
- ib.: *monnikskop* zal wel geen “boekenwoord” zijn, getuige Duits *münchkopf* (vijftiende eeuw; Fischer 286: *Taraxacum officinale* L.).
- p. 158: *hengstebloem*: “uitsluitend in Friesland en nergens elders”. Dit wordt vermoedelijk tegengesproken door Blankaart (geboortig uit Middelburg): *hengstebloem*.
- p. 167: *rostrum porcinum*, geciteerd naar Dodoens, komt al voor bij Albertus Magnus en in de *Alphita*.
- ib.: *leeuwetand* bij Heukels is waarschijnlijk evenmin een “boekenwoord”, getuige Fischer 286: *lebenzandt*.

Pioen:

- p. 193: vijftiende eeuw: een niet-vermelde variant (bovendien interessant van vorm!) is *pioniaes* uit de *Herbarius in Dyetsche*.

Deze kleine, beslist onvolledige lijst met aanvullingen beoogt niet in het minst als kritiek te worden beschouwd. Het is uiteraard onmogelijk alle vindplaatsen te ontdekken op een vakgebied waar de historische bronnen talrijk zijn, en meestal onuitgegeven. De prestatie van Brok is niet alleen kwantitatief indrukwekkend, maar ook kwalitatief onberispelijk. – R. Jansen-Sieben, Vrije Universiteit Brussel.

¹ Willem F. Daems, *Nomina simplicium medicinarum ex synonymariis medii aevi collecta* (Leiden 1993; *Studies in Ancient Medicine*, 6). Dit lang verwachte en onmisbare naslagwerk kon door Brok niet geraadpleegd worden.

² Hermann Fischer, *Mittelalterliche Pflanzenkunde* (München 1929). Het is onbegrijpelijk dat dit werk ontbreekt in Broks bibliografie.

³ R. Jansen-Sieben, *Repertorium van de Middelnederlandse Artes-literatuur* (Utrecht 1989) nr. W 80.

De culinaire kruidentuin van het Openluchtmuseum. Geschiedenis en gebruik van kruiden in de oudnederlandse keuken. Met bijzondere recepten. Baarn: Tirion, 1994. 152 p., tahr. ill.; f 29,50; ISBN 90-5121-475-8 geb.

Deze prachtig uitgevoerde gids bestaat in hoofdzaak uit een beschrijving van een indrukwekkende reeks tuinkruiden. In alfabetische volgorde worden per kruid de belangrijkste kenmerken, geografische herkomst, bijzonderheden, teelt, alsmede een kleurenfoto en een recept ermee verstrekt (28-142). Verder bevat het boek een lijst van kruiden die in de kruidentuin van het Nederlands Openluchtmuseum te vinden zijn (143-148) en twee inleidende artikelen. Dat het boek voor een groot publiek bedoeld is blijkt uit het geringe aantal literatuurverwijzingen dat in de artikelen opgenomen is, een bezwaar dat men heeft proberen te ondervangen door aan het eind een algemene bibliografie op te nemen. Verder bevat het boek een verklarende woordenlijst en een register.

In het eerste artikel geven *A.H. van Otterloo* en *J.M. van Winter* de geschiedenis van het gebruik van tuinkruiden in Nederland in vogelvlucht, een minder eenvoudige opgave dan op het eerste gezicht lijkt gezien het geringe aantal bronnen. Ze nemen aan dat er tot de negentiende eeuw door vrijwel alle groepen vaak kruiden in het eten werden gebruikt, al is daar

weinig in de literatuur (met name kookboeken) over terug te vinden; dit enigszins in tegenstelling tot het gebruik van specerijen uit het Nabije en Verre Oosten, die vooral na de ontdekking van de nieuwe zee- en handelsroutes snel in aanzien stegen. Wie zich vroeger de exotische, vaak peperdure specerijen kon permitteren, genoot status. Daarnaast legde de elite echter ook wel kruidentuinen aan. Het toenemend gebruik van de uitheemse smaakmakers hoeft dus niet ten koste te zijn gegaan van dat van de inheemse tuinkruiden; ze hebben mogelijk eerder de variatie verhoogd. Pas in de negentiende eeuw zou de betekenis van de kruiden, onder meer als gevolg van de industrialisatie en de verstedelijking waarbij veel tuingrond rond de steden verdween, zijn afgenomen. Door het opkomend huishoudonderwijs werd het gebruik ervan zelfs, als zijnde schadelijk voor de gezondheid, afgeraden. Na 1900 is de belangstelling voor kruiden weer gaan stijgen. Diverse opeenvolgende stromingen uit alternatieve hoek ('terug naar de natuur') schreven er een welhaast magische waarde aan toe. Na de ontdekking van de vitamine propageerden ook de medische stand en het huishoudonderwijs het gebruik van kruiden, terwijl dat na 1960 onder invloed van het toerisme en het groeiend aantal gastarbeiders en immigranten verder toenam (8-19). Het tweede artikel gaat over het gebruik van suiker. Heel in het kort schetsen *D.A. Wittop Koning* en *J.S. Meulenhoff* hoe de suiker via de Kruisvaarders in Europa bekend raakte, eerst als medicijn en specerij, pas na de Middeleeuwen geleidelijk ook als zoet en kostbaar genotmiddel. Globaal wordt de verwerking van suikerriet tot suiker aangegeven. De meeste nadruk valt op het confijten en kanderen, en het verschil tussen beide suikerbewerkingen (20-27). – Jozien Jobse.

Cultuur en maatschappij in Nederland, 1500-1850. Een historisch-antropologisch perspectief. Red. Peter te Boekhorst, Peter Burke, Willem Frijhoff. Meppel en Amsterdam / Heerlen: Boom / Open Universiteit, 1992. 372 + XXIII p., 86 ill.; f59,50; ISBN 90-5352-043-0.

Deze bundel is voortgekomen uit een cursus van de Open Universiteit. De erin opgenomen artikelen geven tesamen een redelijk overzicht van de Nederlandse socio-culturele geschiedenis in de genoemde periode, hoewel de zestiende eeuw wat onderbelicht blijft. Een groot deel van de op dit gebied in Nederland actieve onderzoekers is vertegenwoordigd. In zijn inleiding betoogt Willem Frijhoff dat het geproclameerde historisch-anthropologische perspectief onder meer een nadruk op groepsculturen inhoudt en zodoende een alternatief is voor de benadering van Simon Schama, die de cultuur van de Republiek te nadrukkelijk als een gesloten eenheid voorstelde. De bijdragen belichten dan ook alle sociale niveaus, van hovelingen tot marginalen, en uiteenlopende regio's, van Friesland tot Staats-Brabant. Er valt over te twisten of het etiket 'historische anthropologie' een zinvolle functie vervult, maar de bundel is zeker een verrijking van onze kennis over de Nederlandse samenleving in het verleden.

Een van de behandelde groepsculturen is die rond het stadhouderlijke hof. Het zij me vergeven dat ik de betreffende bijdrage van Olaf Mörke een van de interessantste vind. Toen ik ruim twintig jaar geleden begon aan mijn doctoraalscriptie veronderstelde Norbert Elias dat ik een tegenmodel van de *höfische Gesellschaft* zou vinden, maar dat bleek slechts ten dele waar. Ik vond een hofcultuur, Franse invloeden en aristocratiserende tendensen. Grotereels voorbijgaand aan mijn bevindingen, bleven historici van de Republiek spreken over een burgerlijke cultuur. Thans wijst Mörke op de gezichtsbepalende rol van het stadhouderlijke hof, naast bijvoorbeeld de stedelijke elite en de landadel. Die rol kwam tot uiting in representatie, patronage en politieke intrige. De praal en het prestige van het hof gingen ver uit boven zijn formele constitutionele positie. Voor de bevolking, concludeert Mörke, belichaamden de Staten en de stadhouder in gelijke mate de overheid.

In de overige artikelen staan minder machtige groepen op de voorgrond. Gaat het in Wijsenbeeks bijdrage over de woon- en leefcultuur nog primair om de middenklassen, de bijdragen van Dekker, Egmond en Van de Pol belichten respectievelijk de cultuur van handwerkslieden, misdadigers en prostituées. Contemporaine opvattingen over eer en schande vormen hier een belangrijk gemeenschappelijk thema. Dit onderwerp mag zich terecht in een groeiende belangstelling van historici verheugen. We weten inmiddels dat een besef van

eer onder alle maatschappelijke lagen gemeengoed was, hoewel het door hogere groepen bij lagere nogal eens afwezig werd geacht. De auteurs bevestigen dat noties van eer en schande, vooral betrekking hebbend op het seksuele leven en het economisch gedrag, onder de lagere klassen in Nederland van cruciale betekenis waren. Zelfs hoeren, die moesten toegeven een "oneerlijk" *métier* uit te oefenen, hadden onderling hun *erecodes*. Zo was het bestelen van klanten *not done*. Intrigerend is ook dat in Nederland de woorden oneerlijk en vuil sterk met elkaar verbonden waren. Tijdens een staking werden werkwillige en daardoor eerloze arbeiders vuil verklaard. Afwijkende en dus oneerbare sex was vuil; syfilis heette de vuile ziekte (toegevoegd had nog kunnen worden dat in sodomieprocessen "het vuile werk" de benaming was voor wederzijdse masturbatie). Had Schama dus toch gelijk toen hij wees op de typisch Nederlandse obsessie voor schone stoepjes?

De overige bijdragen stip ik korter aan. Herman Roodenburg gaat op zoek naar de buurtcultuur in Hollandse steden. Geïnspireerd door studies van Boulton en Garrioch over London en Parijs en gebruik makend van het werk van Amerikaanse stadsanthropologen, wil hij aantonen dat een zekere mate van gemeenschapsgevoel in die buurten bestond en dat dit gevoel dus niet slechts voor het platteland kenmerkend was. Zijn onderzoek ziet er veelbelovend uit; het bevindt zich thans nog in een verkennende fase. De bijdrage van Gerard Rooijackers heeft de minst duidelijke titel en gaat dan ook over van alles; in zijn eigen woorden: "een *tour d'horizon* van de Zuidnederlandse volkscultuur" (280). Niettemin is het een pluspunt dat de Generaliteitslanden aandacht krijgen. De laatste twee artikelen zijn naar mijn smaak het minst interessant. Nicolai overtuigt me niet van het wetenschappelijke belang van het gegeven dat de Friese familie Kingma haar lepels en kannen van de ene generatie op de andere doorgaf. De Blécourts essay over toverij en hekserij is het honderdste in zijn soort dat in recente jaren is verschenen, zij het dat het persoonlijk is gekleurd door zijn categorische afwijzing van sociaalwetenschappelijke categorisering.

Mijn lichte kritiek op de twee laatstgenoemde auteurs neemt niet weg dat ik de bundel als geheel met grote belangstelling heb gelezen. Ze vormt een goede aanvulling op buitenlandse en algemeen-Europese overzichten en ze oogt als een redelijk samenhangend boek.

Op de redactionele en technische uitvoering heb ik slechts ondergeschikte critiekpunten. Zo had er, met liefst drie redacteurs voorhanden, enige pressie op de auteurs uitgeoefend kunnen worden om de eenheid nog te vergroten. Dat auteurs naar elkaars bijdragen verwijzen valt toe te juichen, maar soms had een passage geschrapt moeten worden. Zo lezen we tweemaal over de sociale geografie van Amsterdamse buurten (121, 207) en tweemaal over de abdijen van het wanbewind en Davis' klassieke studie daarvan (234-5, 258-9). Van de Pol komt pas halverwege aan haar eigenlijke onderwerp toe; de eerste helft overlapt met de door Egmond behandelde thematiek. Ik mis een bibliografie; het systeem van verstopperij spelen in de noten is ergerlijk voor de gebruiker. Het boek is fraai geïllustreerd, maar met de plaatsing der illustraties is een beetje gegoocheld. Op p. 298 zet de auteur dan ook terecht twee vraagtekens als hij verwijst naar een niet opgenomen afbeelding. De kleurenplaten zijn zodanig verspreid dat bijna geen ervan in het bijbehorende artikel staat. – P.C. Spierenburg, Erasmus Universiteit Rotterdam.

Dekkers, Diewertje. *Jozef Israëls. Een succesvol schilder van het vissersgenre.* [Eigen beheer], 1994. Leiden: Primavera [distr.]. 456 p., 73 ill.; f69,50; ISBN 90-9007029-X. Ook verschenen als proefschrift Universiteit van Amsterdam.

Ook de kunstgeschiedenis is mode- en conjunctuurgevoelig. In het verleden werden individuele kunstenaars of stromingen vaak geïsoleerd bestudeerd, waarbij strikt kunsthistorische aspecten de volle aandacht kregen: het object, de techniek, de iconologie, het coloriet, en dergelijke. Momenteel krijgt de maatschappelijke context waarbinnen kunstenaars opereerden steeds meer aandacht. Het zijn dan ook niet meer uitsluitend kunsthistorici die zich op dit terrein wagen, maar ook cultuurhistorici en specialisten in de sociaal-economische geschiedenis. Een van de thema's die nu sterk in de belangstelling staat, is 'de markt' voor kunstwerken. Behalve het hier te bespreken proefschrift zijn er in de voorbije maanden nog

enkele proefschriften verdedigd waarin de schilderkunst vanuit deze invalshoek bekeken wordt (o.a. van Paul Huys Janssen en Marten Jan Bok). Vanzelfsprekend zijn het dan ook niet meer uitsluitend de 'grote namen' die object van studie vormen, maar krijgen ook de mindere vakbroeders en de verguisden aandacht.

Dieuwertje Dekkers heeft een deel van het werk bestudeerd van de schilder die in Nederland het Realisme introduceerde: Jozef Israëls (1824-1911). Deze was ongetwijfeld de beroemdste schilder van zijn tijd. Hij genoot een internationale reputatie, die echter spoedig afbrokkelde en op den duur geheel verdween. Vanaf de jaren dertig van deze eeuw komt Israëls in de internationale kunstgeschiedschrijving niet of nauwelijks meer voor. Pas in de jaren tachtig herleefde de belangstelling voor de Haagse en Larense School. Omdat deze hernieuwde aandacht voor het werk van Israëls zo recent is, bleek het nog niet mogelijk een volledige oeuvre-catalogus samen te stellen. Hij dateerde zijn werken nauwelijks en veel schilderijen verdwenen naar het buitenland. Bovendien zijn er rond de eeuwwisseling de nodige vervalsingen gemaakt, waardoor de toeschrijvingsproblematiek extra bemoeilijkt wordt. Om deze redenen heeft Dekkers zich beperkt tot dat genre waarmee Israëls zijn reputatie vestigde, de visserstaferelen.

Interessant is het hoofdstuk waarin Dekkers de opkomst van het vissersgenre in de negentiende eeuw beschrijft. Ter verklaring van de steeds toenemende populariteit van dit genre voert zij een groot aantal factoren op: de ontdekking van het volk door de Europese intelligentsia, de idealisering van het idyllische natuurleven tegenover de misère en ellende in de steden, de vereenzelviging van vissers met het nationale karakter van een volk. In de loop van de jaren zestig deed zich in het vissersgenre een tweedeling voor: een realistische en een idealiserende stijl. In het boerengenre deed zich deze tweedeling overigens ook voor. Dekkers plaatst Israëls in het realistische kamp. Om het reilen en zeilen van vissers van dichtbij te bestuderen trokken schilders vaak voor lange tijd naar vissersdorpen. Haast vanzelfsprekend kregen de typische visserswerkzaamheden de volle aandacht, maar ook de aloude vissersdrama's bleven tot de verbeelding spreken. Slechts zelden mondde dat uit in een aanklacht tegen de sociale wantoestanden in het vissersbestaan.

De verhoogde aandacht voor het vissers- en het boerengenre in de jaren tachtig schrijft Dekkers toe aan de door de mechanisering van de arbeid sterk aan verandering onderhevige maatschappij. Dit ging uiteraard gepaard met nostalgische gevoelens naar het preindustriële tijdperk. De industrialisatie drong pas laat door in de vissersgemeenschap, veel later althans dan in veel boerendorpen. Dit is de meest plausible verklaring waarom het vissersgenre tot omstreeks de Eerste Wereldoorlog nog werd beoefend. Op dat moment was deze stroming echter tot louter commerciële kunst afgezaakt.

De grote verdienste van het werk van Dekkers is dat zij nauwgezet onderzocht heeft waar deze enorme productie van visserstaferelen bleef. Met andere woorden: wie kocht het werk van Israëls en welke bedoeling had de koper ermee. Het resultaat is voor de echte kunstliefhebber ietwat ontmoedigend. Bij zowel de producent als bij de consument stonden financiële motieven voorop. Israëls legde zich vanaf 1855 hoofdzakelijk toe op het schilderen van visserstaferelen omdat daarmee een goed belegde boterham te verdienen viel. Hij oriënteerde zich goed op de markt en wist op welke manier hij deze het best kon bespelen en bedienen. Dat Israëls zich vanaf 1870 volledig ging concentreren op de Engelse en Schotse kunstmarkt heeft, schrijft Dekkers, waarschijnlijk meer te maken met het grote arsenaal van potentiële kopers en verzamelaars dan met een gunstig onthaal van critici.

Behalve dat Israëls zijn financiële zaakjes goed voor elkaar had (niet zonder eigen inbreng vond in een tijdsbestek van een decennium een verdrievoudiging van de prijzen plaats) en een scherp oog voor 'marketing' had (het laten vervaardigen van reproducties en geïllustreerde tentoonstellingscatalogi), bewaakte hij ook zijn opgebouwde imago met zorg. Toen de kunstcriticus Carel Vosmaer in 1881 een reeks biografieën over de eigentijdse Nederlandse schilders samenstelde, was de publikatie over Jozef Israëls de eerste in die reeks. De kunstenaar voelde zich allerm minst te goed om zijn eigen leven te beschrijven, maar toonde zich wel bezorgd om zijn imago bij het publiek: "Mag ik u vragen, schijnt het niet ver-

waand, dat ik zelf voor den dag kom om mijne levensbeschrijving te geven, moet het niet wezen dat ik er eigenlijk niet van mag weten? Voor het Publiek???"

Door inventief speurwerk in vooral tentoonstellingskritieken en -catalogi en de verkoopboeken van grote kunsthandelaars heeft Dekkers getraceerd bij wie een deel van het werk van Israëls terecht kwam. Zij komt tot drie groepen kopers. De grote verzamelaars in de periode 1856/1870 waren zeer kapitaalcrachtige personen. In Nederland waren ze veelal afkomstig uit de gegoede kringen, zoals diplomaten en kooplieden. In de jaren zeventig en tachtig kwam een nieuwe generatie verzamelaars naar voren, die vrijwel uitsluitend tot de klasse van de nieuwe rijken behoorde, zoals bankiers, scheepsbouwers en spoorwegmagnaten. Bij vooral deze verzamelaars was een sterke neiging tot speculeren aanwezig of werd kunst gekocht uit statusoverwegingen. Bij de groep die vanaf de jaren negentig werken van Israëls aankocht, maakten de schilderijen deel uit van een grotere collectie met voornamelijk werken uit de School van Barbizon en de Haagse School. Deze collectioneers vormden vaak mooie en evenwichtige collecties, uit liefde voor de kunst bijeengebracht. Van hen zijn dan ook de genereuze schenkingen aan musea afkomstig.

Dekkers heeft een inhoudelijk rijk boek geschreven, maar ze heeft zichtbaar moeite gehad met het ordenen en rubriceren van de enorme hoeveelheid feitjes. Het gevolg is dat het eindresultaat compositorisch minder geslaagd is. Een goed totaalbeeld van het leven en werk van Jozef Israëls heb ik niet gekregen. Misschien komt dit doordat Dekkers nauwelijks werk van historici geraadpleegd heeft: in de negentien pagina's tellende literatuurlijst komt slechts één publikatie van een historicus voor (Peter Burke's *Popular culture in early modern Europe*). Door meer aandacht te besteden aan de historische setting van zowel de producent als de consument had het geheel meer reliëf gekregen. Ik krijg de indruk dat Dekkers onvoldoende greep en zicht had op de Nederlandse samenleving in de tweede helft van de vorige eeuw. Een voorbeeld ter illustratie. Jozef Israëls kreeg rond 1845 van zijn vader een bedrag van f 500,- per jaar als bijdrage in de studiekosten (voor een deel in Parijs). Dekkers noemt dit 'een zeer gering bedrag' (noot 7, p. 28). Raadpleging van ongeacht welke historische studie waarin opmerkingen over de levensstandaard gemaakt worden, leert dat dit bedrag ruim een modaal jaarsalaris van een Nederlandse arbeider was, die daarvan bovendien in de meeste gevallen nog meerdere monden moest voeden.

Ondanks deze kritische opmerking ben ik blij dat momenteel dit soort boeken geschreven wordt. Hopelijk kunnen historici en kunst-historici meer dan op op heden het geval is gebruik maken van elkaars bevindingen. – Cor G.W.P. van der Heijden, Hulsel.

Europa aan tafel. Een verkenning van onze eet- en tafelcultuur. Deurne/Antwerpen: MIM, 1993. (Orteliusreeks). 239 p., tatr. ill.; ISBN 90-341-0681-0.

Gedurende het jaar 1993 was Antwerpen culturele hoofdstad van Europa. Ter gelegenheid daarvan organiseerde de stad een tentoonstelling over diverse aspecten van de eet- en drinkcultuur van België, en meer in het bijzonder van Antwerpen. Voor een viertal locaties in de stad werd een verschillende ingang op het thema gekozen, die elk een eigen gedeelte (B tot en met E) toegewezen kregen in deze schitterend uitgevoerde catalogus. Het A-gedeelte van de bundel, dat een achttal meer algemene, inleidende opstellen over het onderwerp bevat, hoort met name bij de hoofdtentoonstelling die gedurende de laatste drie maanden van het jaar in de Handelsbeurs gehouden werd (= catalogusgedeelte B).

In de eerste drie artikelen wordt de Belgische voeding geplaatst binnen de historische context van de Europese eetcultuur. Twee ervan stellen, ondanks hun enthousiasmerende stijl, enigszins teleur omdat ze weinig nieuws opleveren. Het derde, dat geschreven is door E. Stols, gaat wat meer gedetailleerd in op de wisselwerking tussen de keuken van het Iberische schiereiland en die van de Zuidelijke Nederlanden gedurende de vijftiende en zestiende eeuw (32-39). Naast enkele meer economisch getinte bijdragen over de betekenis van de Antwerpse haven, hetzij voor de handel in specerijen en suiker, hetzij voor die in koloniale waren of wijn, bevat deel A verder nog een tweetal gespecialiseerde artikelen over culturele voedingsaspecten in België.

In een interessante bijdrage beschrijft *L. Swaelen* de culinaire lotgevallen van de chocola in Europa in het algemeen, en de Zuidelijke Nederlanden in het bijzonder vanaf de zeventiende tot het begin van de negentiende eeuw. Daarbij baseert ze zich op onderzoeksresultaten van boedelinventarissen, op receptuur en allerlei schriftelijk materiaal. Duidelijk wordt dat de acceptatie van chocola als drank stroever verliep dan bij koffie en thee. Pas toen ze in de loop van de achttiende eeuw een ruimere toepassing kreeg (gebak, desserts) werd haar betekenis groter (62-73). *C. Terry*n is van mening dat het bestuderen van etiketteboeken niet kan volstaan, als men weten wil hoe er in het verleden in werkelijkheid gegeten werd. Een nuttige aanvulling op die bron vormen volgens hem boedelinventarissen. Alleen degenen die borden, messen, vorken (etc.) bezaten, kunnen tijdens het eten immers mes en vork, evenals een individueel bord hebben gebruikt. Op grond van honderd Gentse boedels uit de achttiende eeuw stelt Terry n vervolgens vast welke sociale groepen op welke wijze gegeten zullen hebben. Toch had hij er beter aan gedaan zich op de hoogte te stellen van de inhoud van etiketteboeken, met name die uit de negentiende en twintigste eeuw. Dan had hij namelijk geweten dat de gewoonte om met mes en vork tegelijk te eten in de achttiende eeuw nog niet bestond. Mes en vork konden wel beide op tafel liggen. Zelfs werden ze wel tegelijk gehanteerd als er iets te snijden viel, maar tot het einde van de negentiende eeuw legde men daarna het mes neer. Men nam de vork in de rechterhand en at alleen daarmee verder; hooguit gebruikte men daarbij in sommige landen nog een stukje brood als hulpmiddel in de linkerhand (74-85).

Een tweede niet onbelangrijke tentoonstelling had plaats in het Stedelijk Prentenkabinet, waar handschriften, gedrukte werken en prenten op voedingsgebied, daterend uit de vijftiende tot de eerste helft van de zeventiende eeuw, te bezichtigen waren. Dit gedeelte (C) is in de catalogus uitstekend ingeleid door een bijdrage van *R. Jansen-Sieben*. Na een uitvoerige bespreking van de nauwe band die sinds de klassieke Oudheid bestond tussen medische en culinaire recepten (waarbij de culinaire aspecten tot ver in de late Middeleeuwen ondergeschikt bleven aan de geneeskundige!) geeft ze een korte karakteristiek van alle overgeleverde kookboeken in het Nederlands tot circa 1650. Vervolgens schetst ze, op grond van die kookboeken – dat wil dus zeggen voor de hogere klassen – in hoofdlijnen wat er in dit tijdvak in de Zuidelijke Nederlanden zoal gegeten en gedronken werd, hoe men at, hoe de maaltijden ongeveer verliepen en hoe ze waren opgebouwd (146-170).

Een derde tentoonstelling, op grond van prentbriefkaarten en oude foto's, was gewijd aan restaurants, café's en andere eet- en drinkgelegenheden in Antwerpen rond 1900 (deel D), een vierde aan de (beperkte) betekenis die het bierbrouwen in de loop van de geschiedenis in de stad heeft gehad (deel E). – Jozien Jobse.

Frants, Wayne E. *Paragons of virtue. Women and domesticity in seventeenth century Dutch art*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993. XX + 271 p.; 172 ill.; \$ 60; ISBN 0-521-43129-8.

De vraagstelling van dit boek, een geheel herziene versie van het proefschrift waarop de auteur in 1987 promoveerde, is tweeledig: ten eerste, wat betekenen voorstellingen van vrouwen op zeventiende-eeuwse genreschilderijen, en hoe dragen de schilderijen hun betekenis aan de kijkers over, en ten tweede, hoe dachten Nederlanders in de zeventiende eeuw over vrouwelijke taken en gedragsnormen? De titel van het boek geeft reeds blijk van een centrale these, namelijk van de premisse, dat bepaalde voorstellingen van vrouwen op zeventiende-eeuwse Nederlandse genreschilderijen als beelden van huiselijke deugden kunnen worden geïnterpreteerd. Deze these bepaalt de hele aanleg en opbouw van de studie. De auteur beschouwt schilderijen als dragers van culturele betekenis die in wisselwerking staan met het eigentijdse systeem van normen en waarden. Vanuit dit perspectief op zijn onderzoeksmateriaal heeft hij een corpus van schilderijen samengesteld, die vrouwen in de context van het huis en het gezin uitbeelden. Portretten en prenten dienen als interpretatieve hulpmiddelen. Op basis van zeventiende-eeuwse teksten heeft de auteur getracht de culturele achtergrond van het beeldmateriaal te reconstrueren. Hij gebruikt vooral moraliserende tracta-

ten voor en over vrouwen, huwelijk en gezin. De meest prominente van deze teksten, *Houwelijck* van Jacob Cats, heeft zelfs als model voor de indeling van het boek en voor de titels van de hoofdstukken gefungeerd.

Inleidend licht Franits het theoretisch-methodologische kader van zijn studie toe. De iconologische benadering, op doorslaggevende wijze beïnvloed door het werk van Eddy de Jongh, vormt daarvan de basis, maar wordt niet zo maar ongewijzigd toegepast. Veeleer slaagt de auteur erin, te profiteren van de in de jaren tachtig gevoerde discussies over deze methode en door het weloverwogen aanbrengen van wijzigingen en aanvullingen een eigen aanpak te ontwikkelen. Hij haakt vooral in op de kritiek van Svetlana Alpers en Eric J. Sluijter. Volgens hen zijn verborgen betekenissen, literaire toespelingen en didactische doelstellingen in de Nederlandse kunst te veel benadrukt, terwijl te weinig rekening werd gehouden met het realisme van de oppervlakestructuur van de schilderijen en de belangstelling voor hun esthetische kwaliteiten bij het zeventiende-eeuwse publiek. Franits concludeert, dat meer aandacht moet worden besteed aan de realistische aspecten van de schilderijen, omdat het deze visuele eigenschappen waren, die door de tijdgenoten als betekenisdragend werden beschouwd. Een belangrijk kenmerk van zeventiende-eeuwse Nederlandse genreschilderkunst is volgens de auteur de conventionele metaforiek, die zich uit in een heel beperkt aantal thema's en een stereotiepe herhaling van motieven. De 'realiteit' van de genreschilderijen kan alleen worden beschreven als een selectief, fictioneel construct. Beelden van huiselijke deugd zijn daarom een synthese van feit en verzinsel. Ze reageren tevens op picturale tradities, op individuele interesses en op de eisen van de markt. De selectiviteit en de conventionaliteit van de huiselijke scènes laten zien, dat hun productie mede werd bepaald door populaire meningen en ideeën. De betekenis van de schilderijen is dus niet noodzakelijk versluierd, maar is nauw verbonden met hun mimetische kwaliteiten. Schilderijen dragen op twee van elkaar afhankelijke manieren betekenis over: enerzijds door middel van picturale stijl, anderzijds door middel van objecten en motieven die met betekenis worden geladen. Bij zijn interpretatie van het beeldmateriaal concentreert Franits zich op deze twee aspecten.

Het hoofdstuk '*Maecht*' and '*Vryster*' (18-61) gaat over gedragsregels voor meisjes en jonge vrouwen. Genreschilderijen en portretten tonen jonge vrouwen die bezig zijn met huishoudelijk werk, vooral met naaldwerk. Zij weerspiegelen de betekenis die door moralisten werd gehecht aan een degelijke voorbereiding van meisjes op hun toekomstige taken als huisvrouwen en moeders. Leerzaamheid en vlijt waren daarvoor vereist, huiselijke deugden, die op talrijke schilderijen metaforisch aanwezig zijn.

De uitbeelding van vrolijke bijeenkomsten van jongelui, de *buitenpartijen* en de *gezelschapjes*, werd vaak gerelateerd aan het thema van de *Verloren Zoon*. Franits toont daarentegen aan, dat veeleer de Petrarkistische literatuur en de *ars-amandi*-literatuur het referentiekader voor deze schilderijen vormen. De galante omgangsvormen en de elegante sfeer worden niet noodzakelijk als afkeurenswaardig voorgesteld. Literatuur en beeldende kunst verheerlijken in Petrarkistische trant liefde en vermaak. Zij beelden de regels van de omgang tussen huwbare jonge lieden uit en illustreren het, vooral door zelfcontrole en matigheid gekenmerkte, ideale gedrag van jonge vrouwen in de rituelen rond de keuze van een huwelijkspartner.

Het hoofdstuk '*Bruyt*' and '*Vrouwe*' (62-110) levert bewijzen in overvloed, dat huiselijkheid in de zeventiende eeuw het overkoepelende begrip voor alle vrouwelijke deugden was. Echtparen zijn op schilderijen als personificaties van seks specifieke rollen en plichten voorgesteld. Franits verwijst naar de sociaal-historische achtergrond van een veranderende taakverdeling in het huwelijk, onder andere veroorzaakt door de scheiding van woning en werkplaats, van reproductieve en productieve sfeer, die in de zeventiende eeuw een aanvang nam. Het huis is de metafoor voor vrouwelijke deugd en tegelijk de plaats bij uitstek om deze deugd dagelijks daadkrachtig te bewijzen. Daarvan getuigen schilderijen die vrouwelijke figuren in de huishouding uitbeelden, voorzien van attributen zoals naaldwerk, spinnewiel, bezem, keukengereedschap. Dit beeld komt overeen met het ideaal van de goede huisvrouw zoals het door de *oeconomia*-literatuur wordt ontworpen.

De schilderijen die voor het hoofdstuk *Moeder* (111-160) zijn geanalyseerd corrigeren volgens de auteur hardnekkig voortlevende misvattingen omtrent de betekenis van de kinderjaren en de instelling van volwassenen tegenover kinderen in de zeventiende eeuw. Het materiaal bevat zowel voorbeelden van ouderlijke liefde als bewijzen, dat de kinderjaren wel degelijk als een zelfstandige, van de volwassenheid onderscheiden levensfase werd beschouwd. De opvoedingstaken van de moeder reiken van de borstvoeding tot de geestelijke vorming. Oudere kinderen, zo blijkt uit gezinsportretten, worden door beide ouders op hun toekomstige taken voorbereid. De moeder leert de meisjes huishoudelijke vaardigheden, terwijl de vader de jongens onder zijn hoede heeft. Een opvoedingssituatie die vaak werd uitgebeeld, reeds op zestiende-eeuwse Duitse prenten, is de gemeenschappelijke middagmaaltijd van het gezin. Protestantse catechismussen schreven godsdienstoefeningen voor de maaltijd voor. In deze situatie hebben veel gezinnen zich laten portretteren. Pedagogische geschriften werken soms met metafoeren waarvoor de beeldende kunst analoge uitdrukkingvormen vindt. Vruchten, gecultiveerde planten, gedresseerde honden en paarden als attributen bij uitbeeldingen van kinderen verwijzen naar een opvoeding tot deugd.

Het concept van de ideale *Weduwe* (161-194), zoals het door zeventiende-eeuwse schilderijen gepresenteerd wordt, legt de nadruk op vroomheid, matigheid en eenvoud. Van oude mensen, in het bijzonder van weduwen, wordt verwacht dat zij zich afkeren van wereldlijke zaken en zich op de dood en het hiernamaals voorbereiden. Zo zijn op schilderijen van oude mensen vaak voorwerpen aan te treffen die vergankelijkheid en *vanitas* symboliseren. De spirituele innigheid van de voorgestelde figuren wordt stilistisch onderstreept door de intensiteit van hun gelaatsuitdrukking en een bijzonder natuurgetrouwe uitbeelding van de rimpels in hun gezichten. Oude mensen zijn vaak in zware, met bont afgezette kleding weergegeven. Deze manier van uitbeelding hoort thuis in de traditie van uitbeeldingen van de winter op reeksen van prenten die de vier seizoenen of de twaalf maanden van het jaar voorstellen.

Franits presenteert zijn resultaten in een zeer leesbaar en zorgvuldig gedocumenteerd betoog. Zijn thematisch gegroepeerde corpus is goed geschikt om de door hem geponeerde stelling van de conventionele beeldspraak van de schilderijen te bewijzen. Overtuigend relativeert hij enige uitwassen van de iconologische methode. Hij toont aan, dat niet ieder in de buurt van een vrouwelijke figuur geplaatst object als erotische metafoer moet worden geïdentificeerd. En niet op elk schilderij wordt de calvinistisch-moraliserende wijsvinger geheven, maar is er wel degelijk ruimte voor vreugde en zinnelijkheid, ook voor het esthetisch genot dat het bekijken van de beelden teweeg brengt. Emblemen worden volgens de auteur te vaak als *claves interpretandi* voor schilderijen beschouwd. Franits verwijst terecht naar het feit dat de emblematiek een eigen, vooral literaire genretraditie heeft en dat dus het tekensysteem van de emblemata niet zo maar te identificeren is met het tekensysteem van genreschilderijen. Hoogstens zou men een gemeenschappelijke culturele achtergrond kunnen aannemen en is het plausibel van analoge culturele uitingsvormen te spreken, die uit gemeenschappelijke bronnen putten en soortgelijke associaties oproepen (157).

Uit Franits' betoog blijkt dat hij rekening houdt met de wederzijdse afhankelijkheid en de complementariteit van het vrouwelijke en het mannelijke *gender*-concept. In alle hoofdstukken komt naast de uitbeelding van vrouwelijke figuren ook vergelijkend en contrastrend die van mannelijke figuren aan de orde. Daaruit kan het bestaan van een binaire oppositie van statisch en passief voorgestelde vrouwen tegenover dynamisch en actief voorgestelde mannen worden geconcludeerd. Talrijke attributen verwijzen naar het huis als de vrouwelijke sfeer, terwijl de voornaamste mannelijke taken buitenshuis geplaatst zijn (vergelijk bijv. Gerard Dou, *De jonge moeder*; afb. 5, p. 15). Voor deze resultaten baseert de auteur zich op stijl en motiefvoorraad van het beeldmateriaal. Het is echter de vraag of het betekenispotentiaal van de bronnen daarmee is uitgeput. Vanuit semiotisch perspectief bezitten uiteraard niet alleen stijl en motieven van schilderijen tekenkarakter, maar ook andere elementen zoals kleur en compositie. Wat de ruimtelijke compositie betreft, biedt het onderzoek naar zeventiende-eeuwse komedies aanknopingspunten.¹ De genreschilderkunst kan volgens zeventiende-eeuwse poëtische opvattingen als de picturale tegenhanger van de komedie worden beschouwd.² De verwijzing naar deze gemeenschappelijke achtergrond moge hier

als legitimatie voor vergelijkende beschouwingen voldoen. Maar ook inhoudelijk springen parallellen tussen komisch toneel en genreschilderkunst in het oog. Zoals op de schilderijen wordt ook in kluchten en blijspelen het huis als de plaats van de vrouw en als de overkoepelende metafoor voor vrouwelijke deugden voorgesteld. Het huis is daarbij voor vrouwen duidelijk een beperkte ruimte; de grens naar de buitenwereld mogen zij niet overschrijden. Voor mannen daarentegen gelden geen beperkingen, letterlijk noch figuurlijk. Zij worden zelfs tot grensoverschrijdend gedrag aangemoedigd. Hetzelfde ruimteconcept treffen wij ook in het door Franits bestudeerde materiaal aan. We zien vrouwen die statisch, zittend of staand, in een binnenruimte zijn gesitueerd, terwijl mannen door de open deur naar binnen komen (Pieter de Hooch, *Een vrouw ontvangt een brief van een man*; afb. 45, p.61; Hendrick Sorgh, *Portret van Jacob Bierens en zijn gezin*; afb. 67, p. 88; Pieter de Hooch, *Een vrouw en een dienstmaagd met een vis*; afb. 83, p. 103).³

Nog in een ander opzicht kan de vergelijking met het komisch toneel perspectieven voor verder onderzoek naar de genreschilderkunst aanduiden. Franits legt de nadruk op de synchrone aspecten van zijn onderwerp, hij ontwerpt vooral een statisch beeld. Aan ontwikkelingen binnen het genre besteedt hij nauwelijks aandacht. Uit onderzoek naar het zeventiende-eeuwse komisch toneel blijkt, dat juist het diachrone aspect verhelderende resultaten oplevert. Traditionele motieven en conventies verdwijnen, nieuwe stoffen en karakterprofielen ontwikkelen zich. Het 'beschavingsproces' waaraan het toneel in de tweede eeuw helft onderhevig is hangt duidelijk samen met globale maatschappelijke veranderingen.

In één opzicht is Franits opzettelijk onvolledig: hij beperkt zich tot de deugden en laat de ondeugden buiten beschouwing. Wat de visie van de zeventiende-eeuwse beeldende kunst op de vrouw betreft, wordt het beeld natuurlijk pas compleet, wanneer men ook de keerzijde van de medaille bekijkt. Het plan van de auteur, als voortzetting van dit boek een studie over de 'liederlijke vrouw' (198, n. 6) te schrijven, kan daarom alleen maar worden toegejuicht. Lezers van *Paragons of Virtue* zullen het nieuwe boek met hooggespannen verwachtingen tegemoet zien. – Maria-Theresia Leuker, Westfälische Wilhelms-Universität Münster.

¹ Maria-Theresia Leuker, *De last van 't huys, de wil des mans ... Frauenbilder und Ehekonzepte im niederländischen Lustspiel des 17. Jahrhunderts*. (Münster 1992).

² Hans-Joachim Raupp, 'Ansätze zu einer Theorie der Genremalerei in den Niederlanden im 17. Jahrhundert', *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 46 (1983) 401-418.

³ Voor verder materiaal wordt verwezen naar: Heidi de Mare, 'The domestic boundary as ritual area in seventeenth-century Holland', in: Heidi de Mare en A. Vos (ed.), *Urban Rituals in Italy and the Netherlands* (Assen 1993) 109-131.

Hagens, H. *Boerderijen in Twente*. Utrecht: Matrijs, 1992. 163 p., talrijke ill., bouwkt. tek., krtn.; f 39,90; ISBN 90-5345-014-9 geb.

In de voetsporen van Jan Jans, die in de jaren '20 en '30 van deze eeuw uit bezorgdheid voor de snelle veranderingen op het platteland de landelijke bouwkunst van Oost-Nederland (waaronder veel Twentse boerderijen) in talrijke tekeningen vastlegde, fotografeerde H. Hagens tussen 1956 en 1964 bijna alle toen nog bestaande traditionele boerderijen in Twente. Deze foto's vormen samen met die uit de Oudheidkamer Twente (bijeengebracht door J.J. van Deinse en W.H. Dingeldein) en met gegevens uit archivalische en literaire bronnen (onder andere afkomstig uit de documentatie van de Stichting Historisch Boerderij-onderzoek) de basis voor deze overkoepelende publicatie over de geschiedenis van de Twentse boerderij. In vijf hoofdstukken behandelt Hagens achtereenvolgens de boerderij in de vroegste tijd (prehistorie en middeleeuwen), de nederzettingen- en woonvormen (marke, erf, huis), de verschillende boerderijtypen en -varianten, de bouwgeschiedenis (constructie, wanden, indeling van woon- en bedrijfsruimten en ontwikkelingen daarin) en de schuren en andere gebouwen op het erf of losstaand in het landschap. Hagens heeft een grote kennis van zaken. Hij brengt een enorme hoeveelheid informatie, soms meer, soms minder gedetailleerd, in kleine paragrafen onder. Dat levert veel wetenswaardigheden op, zowel op bouwkundig als op cultuurhistorisch gebied, maar zijn werkwijze gaat soms wat ten koste van de overzichtelijkheid en de lijn in het betoog.

De tekst wordt geïllustreerd met bouwkundige tekeningen, verspreidingskaartjes, en zeer veel foto's. Hagens fotografeerde vooral de buitenkant van de boerderijen, die voor een groot deel inmiddels zijn verdwenen. Mede daardoor hebben de foto's een belangrijke documentaire waarde. Het is dan ook jammer dat een register op plaats en/of naam van de boerderijen ontbreekt. Ook de behoefte aan een zaakregister wordt maar ten dele door de gedetailleerde inhoudsopgave weggenomen. Al met al levert Hagens met deze mooie uitgave een veelzijdige bijdrage aan een waardevolle bron voor verder boerderijonderzoek in Twente. – Eveline Doelman.

Heesewijk, Rien van. *Bloedprocessies in Brabant. Fotodocumentaire van de bloedprocessies in Boxtel, Boxmeer en Hoogstraten.* Met een tekst van Peter Jan Margry. Breda: Papieren Tijger, 1993. 42 p., 50 foto's; f 19,50; ISBN 90-6728-047-X.

'Fotodocumentaire' is inderdaad de juiste benaming voor het fraaie, zorgvuldig uitgegeven *Bloedprocessies in Brabant*. De foto's die Rien van Heesewijk heeft gemaakt van de bloedprocessies die jaarlijks in Boxtel, Boxmeer en Hoogstraten worden gehouden, bieden geen registratie van de diverse historische en liturgische groepen waaruit deze zijn samengesteld. Zij tonen de mensen die schuil gaan achter de bruidjes en de bijbelse en historische personages en plaatsen de processies nadrukkelijk in hun hedendaagse maatschappelijke context. Het publiek heeft van de fotograaf minstens zoveel aandacht gekregen als de deelnemers, of het nu gaat om toeristen met videocamera's of leden van ethnische minderheden die pas betrekkelijk kort tot de lokale gemeenschap behoren. De Boxtelse processie trekt langs muren die bedekt zijn met graffiti, terwijl de bezoekers in Hoogstraten ook op de 'foor' (kermis) en de terrassen te zien zijn.

Van eenzelfde open en brede blik op het fenomeen van de bloedprocessie getuigt de tekstbijdrage van de historicus Peter Jan Margry. Deze laat zien dat de bloedprocessies niet de welhaast onveranderlijke religieuze relictten uit een ver verleden zijn waarvoor zij veelal worden gehouden – niet alleen door de toeschouwers maar ook door de organisatoren en deelnemers. Margry geeft een overzicht van de vorm- en functieveranderingen die de processies in de loop der eeuwen hebben ondergaan, met de nadruk op de naoorlogse periode. Zo is de Boxtelse processie, die op velen zo'n authentiek 'middeleeuwse' indruk maakt, slechts een halve eeuw oud en blijkt zij te zijn ontworpen door de kunstenaar Lucas van Hoek. Tussen deze processie en haar middeleeuwse voorgangster liggen drie processieloze eeuwen.

De bloedprocessies ontstonden omstreeks 1400 ter ere van sacramentswonderen die het kerkelijke leerstuk van de transsubstantiatie leken te bevestigen. Geconsacreerde wijn zou daadwerkelijk zijn veranderd in het bloed van Christus. Deze religieuze functie kon een sociale dimensie krijgen tijdens de reformatie en - in Noord-Brabant - de katholieke emancipatie, toen processies bijdroegen aan het scheppen van een confessionele groepsidentiteit. De laatste decennia is de religieuze functie van de bloedprocessies echter gemarginaliseerd ten gunste van de toeristische, die inmiddels van overheersend belang is voor hun voortbestaan. – Marc Wingens, Erasmus Universiteit Rotterdam.

Heijden, Cor van der, en Gerard Rooijackers. *Kempische boeren en Vlaamse vissers. Kunstenaars en volkscultuur omstreeks 1885: Victor de Buck en Joseph Gindra.* Eindhoven-Airport: Kempen Uitgevers, 1993. 192 p., 248 ill.; f 49,50; ISBN 90-74271-36-7.

Toen in 1982 in Amsterdam onder auspiciën van de Historisch-Wetenschappelijke Commissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen het symposium 'het voorwerp als historische bron' werd gehouden, was het niet zo eenvoudig aan de hand van casestudies werkelijk hard te maken dat voorwerpen en afbeeldingen voor historici essentiële bronnen zijn. Als zij al interessant zijn, wat is dan het rendement van deze bronnen voor de onderzoeker in de zin van de verhouding tussen de tijd die het kost om ze te bestuderen en de kwaliteit van de gevonden gegevens, zo vroeg men zich af.¹

Ruim een decennium later zijn twee schoendozen met foto's van het plattelandsleven in Bladel en het vissersleven aan de Belgische kust voor Cor van der Heijden en Gerard Rooijackers uitgangspunt voor een boeiend lokaalhistorisch en volkskundig onderzoek. De studie is een overtuigend bewijs geworden, dat met een contextuele benadering van het beeldmateriaal nieuwe resultaten geboekt kunnen worden, met name wanneer dit gezien wordt als een informatiebron voor het gedrag van mensen. Als methodologisch voorbeeld verdient het boek zeker ook de interesse van historici en heemkundigen buiten het Brabantse.

De in totaal 222 foto's doken op in Bladel en kunnen worden toegeschreven aan de Belgische schilder Victor de Buck, die in 1885 het landelijke en 'schilderachtige' Bladel op doortocht ontdekte. Van 1906 tot 1914 nam hij zijn intrek bij zijn vriend, de eveneens uit België afkomstige kunstschilder Joseph Gindra, die met zijn gezin een groot huis met atelier aan de markt bewoonde. In het eerste deel van het boek behandelen Van der Heijden en Rooijackers het leven en werk van deze twee schilders. Op de artistieke traditie waarin beide schilders geplaatst kunnen worden en het gebruik van foto's als hulpmiddel voor hun schilderijen gaan de auteurs uitgebreid in. Als adepten van de schilders van *Barbizon* zijn De Buck en Gindra gegrepen door pastorale puurheid en gebruiken zij de mogelijkheid van de momentopname die de fotografie hun biedt om deze op een natuurlijke wijze vast te leggen. Hun tragiek is dat zij nu belangwekkender zijn vanwege de foto's dan vanwege hun schilderijen. Een ontwikkeling zoals Vincent van Gogh doormaakte, was voor hen in de verste verte niet weggelegd.

Biografische gegevens over De Buck en Gindra zijn nogal beperkt in het boek. Over het lot van De Buck na 1914 kunnen de auteurs geen uitsluitsel geven en hier moeten zij zich verlaten op de mondelinge overlevering, die vermeldt dat De Buck door Gindra, met wie hij later op gespannen voet leefde, zou zijn vermoord. Ook over de omgeving waarin beide schilders zijn opgegroeid en over hun leven vóór hun komst naar Bladel geeft het boek weinig informatie. De Franse schilder Gustave Courbet, een van de bronnen van inspiratie voor Gindra en De Buck, was in 1871 een vooraanstaand *communard* en dit roept de vraag op of de voorliefde voor het verbeelden van fysieke arbeid bij hen behalve uit een artistiek ook uit een politiek engagement voortkwam, één van de weinige aspecten waaraan de auteurs geheel voorbij gaan en dat daardoor des te opvallender afwezig is. Soms ook leggen Van der Heijden en Rooijackers de schilders naar mijn smaak wat al te stellig opvattingen in de mond, die meer een vermoeden op basis van de context zijn dan uitspraken van de personen zelf.

Het tweede deel van het boek heeft betrekking op de onderwerpen die op de foto's zijn afgebeeld, zoals het Kempische landschap, de boerderijen, de landbouw(werktuigen), de kleding. Met een aantal uitweidingen dwalen Van der Heijden en Rooijackers echter nogal eens ver af van de foto's en ontstaat de indruk dat zij met dit boek op te veel gedachten hinken: gaat het nu om een pleidooi voor het gebruik van foto's als informatiebron, de 'cultuurdiagnose' van schilders en folkloristen, een zo compleet mogelijke lokaalhistorische studie of een handboek voor materiële cultuur c.q. agrarische geschiedenis? Van de nijverheid en handel in het dorp is door De Buck weinig vastgelegd, volgens de auteurs vanwege het feit dat hier geen zware fysieke arbeid in confrontatie met de natuur plaatsvond. Wanneer men het totaal van de foto's beziet, valt op, dat De Buck in het algemeen weinig binnenshuis fotografeerde. Misschien speelde hierbij een rol, dat het technisch nog moeilijk was binnenshuis snelle momentopnamen te maken. Waar traditionele tafereelen van handel zich in de openlucht afspelen, zoals bij de kledingmarkt, is De Buck wel present met de camera, ondanks het ontbreken van het element zware fysieke arbeid.

De Buck fotografeerde ook in Heist aan de Belgische kust. Vandaar dat het derde deel van het boek, ondanks de totaal andere locatie, aan de Vlaamse vissers aandacht besteedt, zij het aanmerkelijk minder uitvoerig dan aan de Kempische boeren. Geheel in overeenstemming met het perspectief van waaruit De Buck de Kempische werkelijkheid beschouwde, hebben deze foto's uitsluitend betrekking op verdwijnende beelden van de visserij: de schepen op het strand en de werkzaamheden bij aankomst en vertrek. Moderne vissershavens en

de oprukkende mondaine badplaats worden door De Buck zorgvuldig buiten beeld gehouden.

Het laatste hoofdstuk, over visuele antropologie, vormt een bijzonder boeiende methodologische en theoretische afsluiting. Het bestuderen van de context waarin de foto's hebben gefunctioneerd (de makers, de onderwerpen en de gebruikers die zich het materiaal toeëigenen) is volgens Van der Heijden en Rooijackers een voorwaarde voor een zinvol gebruik van dit beeldmateriaal. Waarnemingen gedaan vanuit verschillende culturele contexten kunnen elkaar corrigeren. De 'cultuurdiagnose' van de kunstenaars speelt hierin ook een rol. Zo wordt bijvoorbeeld het beeld van onverschilligheid van ouders ten opzichte van kinderen, dat medici vanuit hun burgerlijk elitair perspectief verbinden aan de traditionele samenleving, gerelativeerd door foto's van De Buck, die laten zien dat er wel degelijk een affectieve band kan zijn tussen ouders en kinderen. Zo geven ook de landbouwverslagen in de negentiende eeuw, die doorgaans als uitermate betrouwbaar worden beschouwd, een vertekening van het beeld, doordat zij geschreven zijn door mensen die alles wat niet voldeed aan het moderniseringsdenken als achterlijk beschouwden. Daartegenover staat de visie van kunstenaars als De Buck en Gindra, die evenals folkloristen en oprichters van volkskundige musea mechanisering en industrialisatie zagen als een bedreiging van een onbedorven wereld. Juist gezien de veelzijdige benadering waarvoor de auteurs gekozen hebben, was hierbij enige aandacht voor de rol van streekromans verhelderend geweest.

Dit doet echter geen afbreuk aan het feit dat hier op voorbeeldige wijze de betekenis van de Bladelse fotocollectie is uiteengezet, een betekenisgeving die wat mij betreft ook gepaard had mogen gaan met een wat riantere catalogisering van het fotomateriaal dan de huidige verkorte en zeer gecomprimeerd gedrukte inventaris die achterin het boek is opgenomen. Hoofdzaak is echter, dat wie niet duidelijk voor ogen stond wat Jozef Israëls bedoelde toen hij schreef dat een kunstenaar "de bedelaar niet om zijn armoede maar om zijn rijkdom schilderde"², na het lezen van dit boek heel wat meer zicht heeft gekregen op de veelvormigheid van de historische werkelijkheid. – Ad de Jong, Nederlands Openluchtmuseum Arnhem.

¹ P.R. de Clercq (ed.). *Het voorwerp als historische bron. Verslag van een symposium gehouden op 26 mei 1982 in het Rijksmuseum te Amsterdam* (Rijswijk: Ministerie van WVC, 1982).

² *De Haagse School. Hollandse meesters van de 19de eeuw*. Tentoonstellingscatalogus (Den Haag 1983) 197.

Landelijke bouwkunst Utrecht. Tekst: E.L. van Olst. Samenstelling: R.A. Peeters en E.L. van Olst. Arnhem: Stichting Historisch Boerderij-onderzoek, 1993. ([Documentatiemap SHBO, 3]). Losbladig: 45 bladen, 31 opmetingstek., 22 foto's, 1 krt.; f 37,50; ISBN 90-70103-16-8.

Als vervolg op Noord-Brabant en Noord-Holland is als derde deel in de reeks Documentatiemappen landelijke bouwkunst van de Stichting Historisch Boerderij-onderzoek (SHBO) de provincie Utrecht verschenen. De reeks is opgezet als materiaalpublicatie. Per provincie wordt een keuze uit de opmetingstekeningen van traditionele boerderijen (in totaal ca. 5500) en foto's (in totaal ca. 14.000) uit het SHBO-archief gepubliceerd, steeds voorzien van een inleidende tekst door Ellen van Olst over de geschiedenis van de boerderijvormen in de betreffende provincie.

Uit een totaal van 202 opmetingstekeningen uit de provincie Utrecht zijn er voor deze map 31 geselecteerd die met elkaar een goed beeld geven van de verschillende, in de provincie voorkomende vormen en varianten. Duidelijk en overzichtelijk behandelt Ellen van Olst in de inleiding de kenmerken en de ontwikkelingen van de drie regionale hoofdvormen: die op de zandgronden in het midden en oosten van de provincie, die in het rivierengebied, en die in de Lopikerwaard en het westelijk weidegebied (met varianten in het noordwesten en het noordoosten). Uitvoeriger dan in de vorige delen gaat ze op basis van het totale SHBO-bestand en literatuuronderzoek in op de geografische, landbouwkundige, economische en sociale factoren die hebben geleid tot woon- en bedrijfstechnische ontwikkelingen in de boerderijen. De foto's en opmetingstekeningen dienen daarbij als voorbeeld. Ze bespreekt

zowel algemene ontwikkelingen, zoals het ontstaan van T- en krukhuisen, de uitbreiding van woon- en werkruimten en de veranderingen in de gevelopbouw onder invloed van stedelijke bouwkunst, als streekgebonden kenmerken, waaronder tabaksschuren, schaapskooien, vloedvoorzieningen, melkkelders en opkamers, en verschillende stal- en deeltypen.

Zo wordt op een voortreffelijke wijze waardevol documentatiemateriaal voor een groter publiek toegankelijk gemaakt, dat niet alleen als inleiding kan dienen, maar ook als uitgangspunt voor verder bouwkundig en cultuurhistorisch onderzoek. Het is dan ook te hopen dat de overige delen niet lang op zich zullen laten wachten en niet met al te grote tussenposen zullen verschijnen. – Eveline Doelman.

Leuftink, Arnold E. *Harde heelmeesters. Zeelieden en hun dokters in de 18e eeuw.* Zutphen: Walburg Pers, 1991. 253 p., ill., 29 graf.; f39,50; ISBN 90-6011-736-0.

Met *Harde heelmeesters* is een leemte in het Nederlandse medisch-historische onderzoek aangevuld. Zonder het onderzoek van Leuftink, die sedert 1952 op gezette tijden over de medische zorg op zee heeft gepubliceerd, zou de maritieme medische geschiedenis van ons zeevarende volk een ondergeschoven kindje zijn gebleven. Het accent in diens onderzoek is inmiddels verschoven van de marine naar de Verenigde Oostindische Compagnie.

Harde heelmeesters bevat een beschrijving van de medische zorg aan boord van Nederlandse zeeschepen in de achttiende eeuw. Aan de scheepvaart van de VOC in het Atlantisch bekken wordt veruit de meeste aandacht besteed. De scheepvaart ten oosten van Kaap de Goede Hoop blijft buiten beschouwing: Leuftink was niet in de gelegenheid om archiefonderzoek in Djakarta te verrichten en heeft derhalve geen aanvulling kunnen geven op D. Schoute, *Geneeskunde in dienst van de Oost-Indische Compagnie* uit 1929. Ook de medische zorg op koopvaardijsschepen op de zeeën rond Europa blijft grotendeels onbesproken omdat deze schepen wegens een te kleine bemanning doorgaans zonder scheepsarts voeren, en wegens gebrek aan archivalia. Wel zijn kortere hoofdstukken opgenomen over de walvisvaart, de slavenvaart en de marine. De behandelde periode loopt van 1695 tot 1795. Het begin wordt gemarkeerd door de invoering van een nieuwe 'Ordre en Instructie voor Chirurgijns varende op de Schepen naar Oost-Indië' door de VOC, het eind door de ineenstorting van slavenhandel, Westindische Compagnie, VOC en de Republiek. Het boek zelf wordt besloten met diverse bijlagen, attestaties van chirurgijns, grafieken en een handige literatuurlijst. Helaas heeft Leuftink ervoor gekozen om noch verwijzende noten noch een register op te nemen.

Voorafgaand aan het ruim honderd bladzijden tellende hoofdstuk over de VOC en de bescheidener hoofdstukken over walvisvaart, slavenvaart en vloot, verschaft Leuftink in een hoofdstuk getiteld 'Zeelieden en dokters' informatie over uiteenlopende zaken als de gevaren van het werk, de beperkte hoeveelheid en de slechte kwaliteit van het drinkwater, de eenzijdige voeding (scheurbuik!) aan boord, en de herkomst en opleiding van de scheepschirurgijns. Het blijkt dat het aantal zieken tijdens zee-reizen het aantal gewonden verre overtrof, en ook dat de sterfte-zelden hoger was dan acht procent, behalve op de slavensschepen waar dit percentage twee keer zo hoog was. Als dan de medische zorg aan boord vooral bestond uit het medicineren van zieken, kan men zich afvragen waarom chirurgijns werden ingehuurd en niet, overeenkomstig de toenmalige taakverdeling aan land, doctores medicinae. Leuftink wijst in dit verband op de slechte betaling en het tekort aan doctores doctores. Aan scheepschirurgijns, onder wie zich nogal wat vreemdelingen bevonden, werden doorgaans geringere opleidingseisen gesteld dan aan hun collega's op het vasteland.

Het hoofdstuk over de VOC is zeer informatief, niet alleen over ziekten en medische verzorging aan boord en de diverse, in de loop van de achttiende eeuw genomen preventieve maatregelen, maar ook over ziekenzorg aan de Kaap. Het is vooral een, grotendeels op chirurgijnsjournalen gebaseerd, verhaal van grote onmacht ten opzichte van ziekten als scheurbuik, vlektyfus en geslachtsziekten.

Resteert de vraag waarom Leuftink voor zijn boek de titel *Harde heelmeesters* heeft uitgekozen. Vermoedelijk is de alliteratie doorslaggevend geweest. Want hard waren deze

heelmeesters maar in beperkte mate, zelfs volgens onze tegenwoordige maatstaven. Het merendeel van hun medische praktijk aan boord bestond immers niet uit chirurgisch ingrijpen, maar uit de verstrekking van medicijnen. Zo bezien zou hun medisch handelen in zijn totaliteit wel eens minder 'hard' kunnen zijn geweest dan dat van hun collega's aan wal. Harde heelmeesters of niet: een hard bestaan was het zeker, voor alle opvarenden. – Marijke Gijs-wijt-Hofstra.

Lindeboom, G.A. *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*. Zevende, geheel opnieuw bewerkte uitgave door M.J. van Lieburg. Rotterdam: Erasmus Publishing, 1993. 285 p., ill.; f42,50; ISBN 90-5235-057-4.

De geschiedenis der geneeskunde heeft in Nederland in de jaren '60 en '70 een warm pleit-bezorger gevonden in de persoon van G.A. Lindeboom (1905-1986), van 1950 tot 1975 hoogleraar aan de Medische Faculteit van de Vrije Universiteit. M.J. van Lieburg, zijn leerling en opvolger in 1978 – althans wat betreft de geschiedenis der geneeskunde – bewaakt zijn erfgood, en meer dan dat. Getuige zijn oratie (1987) en tal van andere publikaties kiest Van Lieburg niet de geneeskunde maar de geschiedenis als basis en vertrekpunt van zijn onderzoek: het medische aspect van het historische gebeuren, de 'medische geschiedenis', staat voor hem op de eerste plaats en niet de historische ontwikkeling van de ('wetenschap' der) geneeskunde.

In dit licht bezien wekt de heruitgave en bewerking van Lindebooms *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde* – de eerste druk verscheen in 1961 – door Van Lieburg dan ook enige verbazing. Van Lieburg tracht de critici de wind uit de zeilen te nemen door in zijn voorwoord zelf al bezwaren tegen de inhoud van Lindebooms *Inleiding* aan te voeren. Hij noemt de *Inleiding* te biografisch en te veel gericht op prestaties van individuele medici. Toch vindt hij de voordelen, namelijk leesbaarheid en een grote rijkdom aan feiten en namen, vooralsnog groter. Bij gebrek aan een (ander) bruikbaar leerboek voor het onderwijs (lees: onderwijs aan studenten medicijnen) heeft Van Lieburg dan ook besloten om de reeds lang uitverkochte *Inleiding* grondig te bewerken. Ongetwijfeld is de *Inleiding* hiervan opgeknapt, maar dat neemt niet weg dat het naar mijn mening de voorkeur had verdiend als Van Lieburg, met zo vele jaren onderwijservaring, zich had gezet tot het schrijven van een nieuw leerboek dat tevens aan de 'medische geschiedenis' component recht had gedaan. Dat had zowel voor medicijnen- als voor geschiedenis-studenten een grote aanwinst kunnen zijn.

De bewerking van Lindebooms *Inleiding* bestaat niet alleen uit correcties en, hier en daar, een hergroepering van de volgorde van paragrafen, maar ook uit de toevoeging van kaderteksten met origineel medisch-historisch werk en aan het begin van ieder hoofdstuk een schema van de hoofdlijnen. Vermeldenswaard is voorts dat Van Lieburg de literatuurlijst heeft herzien en bij de vermelding van de literatuur per hoofdstuk nuttige kanttekeningen heeft toegevoegd bij de tekst van Lindeboom. De herziening van de literatuurlijst is trouwens met de Franse slag gebeurd, ten minste waar het onderwerpen als hekserij en de pest betreft: belangrijke recente titels ontbreken. Een gemiste kans is ook dat aan het personenregister niet tevens een zakenregister is toegevoegd. Als naslagwerk is de *Inleiding* hierdoor beperkt bruikbaar. Als leerboek blijft deze bewerkte zevende druk niet alleen qua opzet maar ook qua formuleringen belangrijke tekortkomingen vertonen, bijvoorbeeld waar het gaat om etiketteringen van bepaalde geneeswijzen als bijgelovig of irrationeel. Het is dan ook te hopen dat toekomstige inspanningen niet op een achtste druk maar op een nieuw, anders opgezet leerboek zullen worden gericht. – Marijke Gijs-wijt-Hofstra.

Logghe, Koenraad. *Tussen hamer en staf. Voorkristelijke symboliek in de Nederlanden en elders in Europa*. [Turnhout/Baarn]: Brepols/Gooi & Sticht, 1992. 187 p., 410 ill.; f49,-; ISBN90-72100-42-5 (Brepols) / 90-304-0666-6 (Gooi & Sticht).

Koenraad Logghe's speurtocht naar 'voorkristelijke symboliek in de Nederlanden en elders in Europa' wordt door de inleider Van Pinxteren "vernuftig" en een resultaat van "nauwkeurige analyse" genoemd. "Voor het eerst" zou er sprake zijn van een "niet louter kristelijke

interpretatie van religieuze fenomenen" (1, 2). Logghe wil ons bekend maken met een wereld van symbolen zoals die om ons heen nog zou bestaan. Op gevels van woonhuizen en boerenhoeves, op hang- en sluitwerk, kockplanken, metselwerk en beeldjes treffen we merkwaardige tekens: raderen, jaarmannetjes, hamers, bijlen, zonnen, boomsymbolen, slangen enzovoorts. De schrijver is rondgegaan met de camera en heeft zijn boek gelardeerd met een overvloed aan afbeeldingen. Hij interpreteert dit materiaal als verwijzend naar een voorchristelijke cultuur. Julius Evola wordt aangehaald als degene die de ogen opende voor het belang van de symboolstudie. Zo zouden we de levenshouding van het volk, de volksziel, de volksgeest op het spoor komen. Wij ontdekken dit door "eenvoudige observatie" (169). Zo vinden we de innerlijke, verloren gegane kern terug van wat religie eigenlijk is. In het heden bestaat nog slechts "Ersatzspiritualiteit" (170), geen echte religie. Zijn visie, zo zegt Logghe, "is geestelijk elitair en staat lijnrecht tegenover het democratisch moralisme waarin onze huidige maatschappij vervallen is" (171). In het aanschouwen van de voorchristelijke oersymboliek vinden we ons wezen terug, onze "eigen aard", onze "eigen Goddelijke kern". Bovendien hoopt de schrijver zo recht te doen aan onze voorvadersen.

Er klinkt toch wel veel oude muziek door in deze melodie. Laat ik mij niet te veel verdiepen in de ideologische connotaties die dit boek oproept door woordgebruik, voorvaderfascinatie en met name door een verwijzing naar Evola, een overtuigd fascist (vgl. Th. Sheehan, *Social Research* 48 (1981) 45-73). De schrijver heeft uitdrukkelijk geprobeerd dergelijke connotaties te voorkomen. Op p. 178 vermeldt hij in een noot dat het materiaal dat hij presenteert vaak voor "politieke doeleinden met tendensieuze neigingen" gebruikt is. Hij probeert "objectief" te zijn. Dat dat onmogelijk is, blijkt alleen al uit het feit dat het hakenkruis, ongetwijfeld een belangrijk symbool in vroeger tijden, onbesproken blijft. Ik begrijp de gêne, maar kan daar geen begrip uit ontwikkelen voor de onderneming. Met een noot kan men een studie niet rechtzeten.

De kern van de zaak is voor mij dat verloren gegane betekenissen niet kunnen worden afgeleid uit de vorm waarin ze werden afgebeeld. Nu heeft Logghe ook nog wel een set spreekwoorden en gezegden ter beschikking die hij aanhaalt waar het hem uitkomt. Overtuigend is het allemaal niet. Zijn studie doet denken aan de interpretatie die vóór Champollion met name door geleerde jezuïten gegeven werd aan de hiërogliefen. Zij schouwden de tekens en meldden ons wat hun daarbij zoal te binnen schoot. Interessant als men iets meer over jezuïten wil weten. Zo biedt ook deze studie meer inzicht in de schrijver dan in zijn onderwerp. We zullen veel meer moeten weten over de cultuur van onze voorouders om hun overgeleverde tekenen te kunnen begrijpen. Het symbool dringt zich niet op. De betekenis ervan kan pas binnen het kader van het discours waarin het functioneerde, begrepen worden. Hetzelfde teken, neem het hakenkruis, staat in onze cultuur voor dood en verderf, voor boeddhisten en jaïnisten is het heilig, voor de Afrikaanse Bambara's staat het voor het getal 74. Wie de koppeling niet kent en het teken slechts schouwt en interpreteert, ventileert zijn eigen vooroordelen verpakt in ouwe oersymboliek.

Émile Durkheim betoogde al in 1911 ('Jugements de valeur et jugements de réalité') dat de betekenis niet letterlijk is af te leiden uit de drager ervan. Er kán affiniteit, *Wahlverwandschaft* bestaan maar dat is een kwestie van onderzoek. Meestal ontbreekt die affiniteit en waait de geest waarheen hij wil. Symbolen kunnen op basis van een vergissing ontstaan zonder daarmee hun dwingende betekenis te verliezen. Het hakenkruis is ook daar een voorbeeld van. Vrijwel alles kan vrijwel alles betekenen. De cultuur brengt beperkingen aan. Zolang we die niet kennen, is de interpretatie een gratuite onderneming. In Durkheims woorden: "de dwaling berust op de letterlijke interpretatie van het gebruikte symbool, niet op de realiteit van het gesymboliseerde feit". – Jacques Janssen, Vakgroep cultuur- en godsdienstpsychologie, Katholieke Universiteit Nijmegen.

Märchen und Märchenforschung in Europa. Ein Handbuch. Im Auftrag der Märchen-Stiftung Walter Kahn, Braunschweig, herausgegeben von Dieter Röth und Walter Kahn. Frankfurt am Main: Haag en Herchen 1993. 328 p.; DM 39,80; ISBN 3-86137-057-3.

Deze bundel bevat 25 artikelen van sprookjesonderzoekers over het sprookjesonderzoek in hun land. Vrijwel alle Europese landen, inclusief Rusland en Estland, zijn vertegenwoordigd. Opvallende afwezigen zijn echter Polen en België; alleen het Vlaamse sprookjesonderzoek wordt in de bijdrage over Nederland meegenomen. De bijdragen geven in het algemeen telkens een historisch overzicht van het sprookjesonderzoek van het betreffende land en vermelden de belangrijkste verzamelaars, onderzoekers en publikaties. De verschillen tussen de landen blijken uiteraard groot te zijn. Terwijl het sprookje in Westeuropese landen nauwelijks meer in de mondelinge traditie wordt aangetroffen, wordt het in diverse andere landen, zoals in Bulgarije en Roemenië, nog door intensief veldwerk opgetekend. Maar ook in die landen is het sprookje bezig uit de mondelinge communicatie te verdwijnen. In veel bijdragen wordt er op gewezen dat de aandacht voor het sprookje niettemin toeneemt. Dat blijkt uit de groeiende stroom publikaties over sprookjes, ook in de vorm van films en geluidsdragers, de belangstelling vanuit de psychiatrie voor de therapeutische effecten van het genre en het verschijnsel professionele sprookjesverteller(-ster). L. Röhrich maakt in zijn bijdrage over het Duitse sprookjesonderzoek melding van de activiteiten van de *Europäische Märchengesellschaft* die met haar 2.000 leden de op een na grootste literaire vereniging in Duitsland is.

Tussen de vaak reusachtige sprookjesverzamelingen en -archieven van de diverse Europese landen steekt de hoeveelheid Nederlandse sprookjes schril af, zeker als we bedenken dat het merendeel van de Nederlandse sprookjes in Friesland is opgetekend. De situatie in Vlaanderen ligt een stuk gunstiger. Jurjen van der Kooi gaat na een kort historisch overzicht nader in op de kenmerken van het Nederlandstalige materiaal en de plaats ervan binnen het Europese sprookjesbestand. Het Vlaamse sprookje sluit aan bij de Franse traditie, het Friese bij de Duitse, terwijl het 'Nederlandse', voorzover achterhaalbaar, bij het Friese schijnt aan te sluiten. Van der Kooi wijst er terecht op dat hier nog veel zaken onduidelijk zijn omdat het historische, schriftelijk gefixeerde vertelgoed nog nauwelijks gedocumenteerd is.

Behalve deze nationale bijdragen bevat de bundel nog artikelen van Lutz Röhrich over Max Lüthi en van Dieter Röth over de twee Duitse sprookjesreeksen *Die Märchen der Welliteratur* en *Das Gesicht der Völker*. De bundel biedt een handige en instructieve toegang tot het in Europa verrichte sprookjesonderzoek. – Ton Dekker.

De medische markt. Red. W. de Blécourt en G. van Vegchel. [Themanummer] *Focaal. Tijdschrift voor antropologie* nr. 21 (1993). 247 p.; f10,-; ISSN 0920-1297.

In de medische geschiedschrijving heeft zich het voorbije decennium een grote verandering voorgedaan. Een proeve daarvan bood het themanummer van dit tijdschrift in 1991: *M. Gijswijt-Hofstra, red., Geloven in genezen. Bijdragen tot de sociaal-culturele geschiedenis van de geneeskunde in Nederland* (= *Volkkundig Bulletin* 17, nr. 2). Lange tijd overheerste het perspectief van de professionele dominantie. Hierdoor bleef het object van de medische geschiedschrijving vooral beperkt tot de medische wetenschap. De wetenschap werd immers als bepalend gezien voor de alledaagse medische praktijk. De traditionele medische geschiedschrijving kenmerkt zich dan ook door een overmatige belangstelling voor de grote medische ontdekkingen en ontdekkers. Op zich is deze eenzijdigheid goed begrijpelijk daar tot voor kort de medische geschiedschrijving vooral een zaak van de medici was. Zij hadden in deze periode niet alleen het monopolie op de uitoefening van de geneeskunde, maar domineerden ook de medische historiografie. De medische geschiedenis bleef beperkt binnen de eigen kring en verhaalde over succesvolle medische handelingen voor en door medici. Kortom, het was een lofzang op de medische vooruitgang.

In de jaren tachtig maakte vooral de 'Social History of Medicine' binnen de medische geschiedschrijving furore. De tot deze stroming behorende onderzoekers stellen de 'medische markt' centraal. Zij presenteren de medische geschiedschrijving als een vorm van so-

ciale geschiedenis en hebben – naast de onderlinge verhouding tussen genezers – ook oog voor de patiënten. Een van de belangrijkste stuwende krachten in de Social History of Medicine, Roy Porter, proclameerde een geschiedenis van onderop, waarin de participatie van de consument op de medische markt de belangrijkste leidraad is. Uitgangspunten bij het onderzoek zijn de werking van vraag en aanbod, de ruilrelaties tussen genezers en patiënten en de concurrentieverhoudingen tussen genezers onderling. Met dit medisch marktmodel is een kader gecreëerd waarin sociologische en antropologische inzichten geïntegreerd kunnen worden in het medisch historisch onderzoek.

Ook in Nederland wint deze benadering aan betekenis. Het themanummer van *Focaal* biedt een staalkaart van onderzoeksresultaten van enkele wetenschappers die zichtbaar door Porter c.s. beïnvloed zijn. In deze bundel zijn achtereenvolgens een inleiding met het theoretische en historiografische kader (G. van Vegchel) en artikelen over de georganiseerde reguliere genezers (T. Nieuwenhuis), de geneesmiddelenverkoop (F. Huisman) en de praktijken van een kwakzalver opgenomen (W. de Blécourt).

In het artikel van Tom Nieuwenhuis wordt de plaats op de medische markt van de Amsterdamse chirurgijns belicht. Terwijl in de zeventiende eeuw het aantal chirurgijns in Amsterdam was meegegroeid met de bevolking en hun beroepsuitoefening op een relatief hoog peil stond, trad in de achttiende eeuw een stagnatie en zelfs een achteruitgang op. Volgens Nieuwenhuis lag dit voor een belangrijk deel aan de chirurgijns zelf. Hun teloorgang was voor een deel het gevolg van de behoudende politiek van hun gilde. Door de gildedwang werd onvoldoende ingespeeld op de veranderingen die zich op de markt voltrokken, zoals de toenemende vraag naar medicijnen waarvan vooral de *medicinae doctores* en de apothekers profiteerden (43-89).

Frank Huisman behandelt in zijn bijdrage, aan de hand van Gronings materiaal, de commercialisering van de geneeskunde in de tweede helft van de achttiende eeuw. Hij gaat met name in op de handel in geneesmiddelen. Door de opkomst van scheikundige technieken kwamen er nieuw ontwikkelde geneesmiddelen op de markt, die door middel van nieuwe, onpersoonlijke en afstandelijke reclame- en distributietechnieken ingang vonden bij de consumenten. Volgens Huisman schiepen advertenties in kranten een vraag die anders niet zou zijn ontstaan (90-130).

Willem de Blécourt staat in zijn case-study eveneens stil bij de rol van reclame. Aan de hand van kranteberichten analyseert hij het optreden van de (onbevoegde) genezer Sequah in september 1891 in Amsterdam. Deze “koning aller masseurs, de held der wrijvers, de prins van den humbug en de psycholoog aller psychologen” kreeg met zijn séances een overstelpende aandacht. Deze vertegenwoordiger van de Londense firma Sequah Ltd. had de juiste formule gevonden: de juiste doses publiciteit en de juiste verhouding tussen het exotische en het herkenbare, tussen aantrekkingskracht en afstotelijkheid. Het is gemakkelijk te lezen hoe deze wonderdokter – gespecialiseerd in het bestrijden van rheuma – zijn circussachtige act opvoerde en hoe hij zijn tegenstanders met verve (en succes) bestreed. De patiënt was de spil waar de hele vertoning om draaide. Niet de genezer maar de patiënt stelde de diagnose en vormde zo de meest directe verbinding tussen genezer en publiek. Sequahs succes hing samen met het feit dat hij zich bewoog op de grens van het acceptabele. Zonder al het uiterlijke vertoon en ook zonder al de tegenstand die hij daardoor opriep, was hij gewoon een van de vele irreguliere genezers. Sequah boorde blijkbaar een goudmijn aan: volgens de *Vereeniging tegen de Kwakzalverij* waren er na ruim vier maanden verblijf in Nederland reeds 40.000 kistjes met elk 300 à 400 flesjes Sequah-olie ingevoerd (131-172).

Tot hier is het een logisch opgebouwde bundel met artikelen die alle handelen over het concept ‘de medische markt’. Vervolgens gaan de samenstellers in de fout. In hun ‘enkele woorden vooraf’ verontschuldigen ze zich ervoor dat er geen aandacht geschonken is “aan de specifieke gender-aspecten die ongetwijfeld een rol hebben gespeeld in de betrokken sectoren”. In een aparte rubriek (‘Varia’) is een bijdrage opgenomen van de hand van Fenneke Reysoo en Anke van der Kwaak om deze ommissie op te vullen. Dit artikel – de titel ‘Gender en macht’ zegt al genoeg – hoort eigenlijk in deze bundel niet thuis. Een groot bezwaar is dat de auteurs van de hak op de tak springen. Moeiteloos hebben ze het in de ene

paragraaf over de oprichting van de Rijkskweekschool voor vroedvrouwen in 1861 en de stigmatisering van de minnen, in de volgende over de huidige loopbaanbelemmeringen voor vrouwen en vervolgens stellen ze dat vrouwen medische erkenning eisen voor specifieke, aan menstruatie, bevalling en menopauze gerelateerde, klachten. Erger is dat Reysoo en Van der Kwaak de ontwikkelingen vanuit een bijzonder eng feministisch perspectief bezien. Dat de meeste studies over chirurgijns, kwakzalvers en artsen mannelijke hoofdrolspelers hebben ligt aan het blote feit dat de meesten van hen man waren en niet zo zeer aan de 'genderblindheid' van de onderzoekers. Als dit artikel de concessie van De Blécourt en Van Vegchel is om de feministen te vriend te houden, geef ik persoonlijk de voorkeur aan een knallende ruzie (173-191).

De bundel wordt afgesloten met een uitvoerige rubriek boekbesprekingen die direkt of indirekt met het thema 'de medische markt' te maken hebben. Er blijkt in Nederland veel en kwalitatief goed onderzoek verricht te zijn. Willem de Blécourt zondigt in dit deel tegen gouden spelregel nummer één van de sport die 'recenseren' heet. Zonder gêne ruimt hij drie pagina's in voor een recensie van zijn hand van de (mede) door hem zelf geredigeerde bundel *Grenzen van genezing*. – Cor G.W.P. van der Heijden, Hulsel.

Nederlandse Volkskundige Bibliografie. Systematische registers op tijdschriften, reeks- werken en gelegenheidsuitgaven. XXXV. Volkskunde 1961-1990 door Paul Peeters. Woord vooraf en geschiedenis van het tijdschrift door Stefaan Top. Antwerpen: Centrum voor Studie en documentatie 1993. 266 p.; Bfr. 520,-.

Na ruim tien jaar verschijnt er weer een deel in de *Nederlandse Volkskundige Bibliografie*, dit keer gewijd aan de jaargangen 1961-1990 van *Volkskunde*, het belangrijkste Vlaamse volkskundige tijdschrift. De eerste twee delen van de *NVB* waren eveneens gewijd aan *Volkskunde* en behandelden de periode 1888-1938 en 1939-1960. Het zal niet verbazen dat in de inleiding van Stefaan Top, die samen met Jan Teuwissen al jaren de redactie van het tijdschrift voert, uitvoerig wordt ingegaan op de breuk in de Vlaams-Nederlandse samenwerking in 1975, toen de beide Nederlandse redacteurs P.J. Meertens en J.J. Voskuil uit de redactie traden. Waarom zij dat deden is door mij al eens uitvoerig geanalyseerd (*Volkskundig Bulletin* 14 (1988) 4-24). Hoofdoorzaak was mijns inziens een verschillende visie op de doelstelling van de volkskundebeoefening en bijgevolg van de beoogde doelgroepen van het tijdschriften. De Vlaamse redactie had behalve een wetenschappelijk publiek nadrukkelijk ook degenen op het oog die primair in de cultuur van hun eigen regio geïnteresseerd waren. De toenmalige medewerkers van het Volkskundebureau konden zich in deze dubbele doelstelling niet vinden en dat leidde tot de breuk. Top vindt het echter "eenzijdig en maar gedeeltelijk met de waarheid strokend om de breuk tussen Nederland en Vlaanderen te herleiden tot een visie op het vak en het redactiebeleid (...)" (XVII). Hij wijst daartoe op de kritiek die aan Vlaamse zijde bestond op het functioneren van de Nederlandse redactie: deze leverde te weinig artikelen, deed te weinig aan abonneewerving, dwarsboomde de plannen van Peeters om de redactie met regionale vertegenwoordigers uit te breiden en wees op zeker moment een aantal Vlaamse artikelen af. "De lijdensbeker is overgelopen en de breuk voltrekt zich", aldus concludeert Top.

Ik ben er met Top van overtuigd dat het optreden van de Nederlandse redactie grote irritatie en frustratie bij de Vlaamse redactie heeft opgewekt. Het lijkt mij echter historisch niet juist om de breuk voor een essentieel deel tot deze irritaties aan Vlaamse zijde te herleiden. In de eerste plaats al omdat het de Nederlandse redactie is die is uitgetreden. Ze deed dat omdat er tussen de Vlaamse en de Nederlandse redactie verschil van inzicht bestond met betrekking tot inhoud en doel van het vak alsmede het te voeren redactiebeleid. Men was zich ook aan Vlaamse zijde van die verschillen bewust. Hieruit kwamen de genoemde irritaties voort.

Het uittreden van de Nederlandse redactie heeft geen dramatische gevolgen voor het tijdschrift *Volkskunde* gehad. Spoedig na de breuk stierf Peeters. Het tijdschrift kwam in rustiger vaarwater en heeft zich sindsdien verder ontwikkeld als Vlaams volkskundig tijd-

schrift met een brede belangstelling voor de actuele volkskundige ontwikkelingen, ook in het buitenland.

Het bibliografische gedeelte bevat 2.076 artikelen, berichten en recensies die systematisch zijn geordend volgens het systeem van Hoffmann-Krayer. Het wordt gecompleteerd door indexen op persoonsnamen en zaken. – Ton Dekker.

Schenda, Rudolf. *Von Mund zu Ohr. Bausteine zu einer Kulturgeschichte volkstümlichen Erzählens in Europa.* Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1993. 328 p.; DM 48,-; ISBN 3-525-01354-X.

De belangstelling voor volksverhalen is tot voor enkele decennia sterk gericht geweest op de verhalen zelf en niet op de vertellers en de context waarin ze verteld werden. Het in de negentiende eeuw op gang gekomen onderzoek interesseerde zich bovendien lange tijd voornamelijk voor bepaalde genres zoals sprookje en sage. Dat maakt het moeilijk om een goed beeld te krijgen van de vertelcultuur in vroegere, zelfs vrij recente perioden. Wel zijn er in de loop van de tijd her en der in de literatuur tal van incidentele opmerkingen over het vertellen, vertellers, vertelgelegenden, toehoorders, verhalen, lectuur en voorlezen gemaakt. Met behulp van zijn befaamde belesenheid heeft Schenda in dit boek een groot aantal van dergelijke opmerkingen, verscholen in allerlei voornamelijk Noord-, West- en Zuid Europese bronnen, bij elkaar gebracht teneinde meer inzicht te verschaffen in de vroegere Europese vertelcultuur. Zijn bronnenmateriaal bestaat uit oudere compilatiewerken, egodocumenten, reisverslagen, volkskundige verhaalverzamelingen (negentiende en twintigste eeuw) en ten slotte de wetenschappelijke vertelliteratuur. Voor de vroegere perioden zijn het vooral de drie eerstgenoemde bronnen die hem de bouwstenen voor zijn betoeg verschaffen. Schenda spitst dit toe op enkele belangrijke, en bekende, kwesties zoals de verhouding literaire/mondelijke overlevering, de persoon van de vertellers, het veldwerk van de verhalenverzamelaars en de representativiteit van hun collecties. Hij zet zich daarbij permanent af tegen sommige verouderde noties in het volksverhaalonderzoek, die door de huidige onderzoekers echter al enige tijd verlaten zijn. Dat geeft zijn betoeg iets levendigs, maar op zeker moment krijg je als lezer toch wel genoeg van die polemische toon. Daar komt bij dat ik daarbij regelmatig de indruk krijg dat Schenda wat krampachtig probeert de omvang en betekenis van de orale vertelcultuur te minimaliseren.

Dat begint al direct in het eerste hoofdstuk over de communicatie tussen mensen in het verleden. Als ik Schenda goed begrijp zou er vroeger op het Europese platteland vooral gewerkt en niet al te veel gesproken zijn en had de communicatie in het algemeen een nogal ruw karakter. Ook de taalbarrières en de afwezigheid van een cultuur waarin literaire verhalen functioneerden, zouden de vrije communicatie en circulatie van verhalen niet hebben toegelaten. Het vertellen van de alledaagse gebeurtenissen schijnt hij daarentegen echter wel als een universeel gegeven te beschouwen. Het gewone volk zou het netjes vertellen van verhalen pas geleerd hebben van de geletterde groepen in de samenleving zoals geestelijken, geleerden en taalgezelschappen en hun publikaties, terwijl een internationaal verhaal-repertoire zich volgens hem pas kon ontwikkelen na de vorming van nationale standaard-talen en door de opkomst van pers, boekhandel, spoorwegen en democratie.

Zonder de betekenis van al deze nieuwe verschijnselen voor de vertelcultuur te willen onderschatten, vind ik het wel een probleem dat Schenda er in het geheel niet in slaagt de hier geschetste ontwikkeling met feiten uit de door hem geficheerde bronnen te onderbouwen. Het eerste hoofdstuk vind ik dan ook uiterst zwak. Gelukkig gaat het beter in de volgende hoofdstukken over verschillende soorten ambulante en niet-ambulante vertellers en de talrijke vertelgelegenheden in vroeger tijd waarover hij in zijn bronnen veel informatie heeft aangetroffen. Ze geven een interessante indruk van het functioneren van de vertelcultuur en vaak ook van de vele communicatiemogelijkheden.

Daarbij worden verscheidene vroeger in de volkskunde wel verkondigde ideeën over mannen als voornaamste sprookjesvertellers en de eminente rol van de ouderen in het vertelproces door Schenda terecht met behulp van zijn data gerelativeerd. Er wordt immers ook

melding gemaakt van jonge vertellers en vrouwen kunnen natuurlijk wel degelijk sprookjes vertellen. Het probleem ligt volgens Schenda waarschijnlijk bij de verzamelaars die niet bij machte waren om met vrouwen en jonge werkende mensen in contact te komen. Dat zal vroeger zeker een rol gespeeld hebben, want dat doet het ook tegenwoordig nog.

Rode draad in Schenda's verhaal is de grote invloed van de literatuur op de vertelcultuur en de bescheiden rol in deze cultuur van de door de oudere volkskunde gekoesterde genres sprookje en sage. Het moderne verhaalonderzoek zal dan ook volgens hem veel meer aandacht moeten gaan schenken aan de verwaarloosde genres van de gewone dagelijkse vertelcultuur, zoals de verhalen over geluk, ongeluk, ziekte, genezing en sterven. Ook deze eis is niet nieuw, maar natuurlijk wel zeer terecht.

Voor het gehele boek van Schenda kan weliswaar vastgesteld worden dat het niet echt nieuwe inzichten bevat, maar wel bepaalde actuele en niet geheel uitgewerkte problemen van het volksverhaalonderzoek systematisch en confronterend belicht met behulp van veel gegevens. Het is mede door de lijst van zo'n 1.000 titels van wetenschappelijke publikaties over dit onderwerp een zeer bruikbaar en prikkelend boek, ook al biedt het mijns inziens niet steeds een evenwichtig beeld, laat staan oplossing van de behandelde problematiek. – Ton Dekker.

Scholliers, Peter. *Arm en rijk aan tafel. Tweehonderd jaar eetcultuur in België.* Berchem/Brussel: EPO / BRTN-Instructieve Omroep, 1993. 288 p., ill.; ISBN 90-6445-726-3 (EPO), 90-5114-032-0 (BRTN).

Studies over eten en drinken in België met aandacht voor de diverse culturele aspecten van de voeding willen zich nog wel eens onderscheiden door een vrij eenzijdige gerichtheid op het culinaire genoegen dat er aan het tafelen in België te beleven valt. Dit verwijt kan deze uitermate boeiende, veelzijdige en ook gedegen studie zeker niet gemaakt worden. Met grote betrokkenheid beschrijft Scholliers het voortdurend toe- en afnemen van de sociale ongelijkheid in de voeding tussen arm en rijk in de industriële tijd onder invloed van op- en neerwaartse bewegingen in het economisch krachtenveld. Een benadering die berust op de visie dat veranderingen van leefwijzen – waartoe de eetgewoonten uiteraard behoren – in eerste instantie bepaald worden door economische ontwikkelingen. De verdeling van de 'koek' (zoals Scholliers het noemt) heeft klassevorming tot gevolg, die zich in de voeding openbaart in sociale contrasten. Deze sociaal-economische basisstructuur is mede afhankelijk van politieke en culturele factoren. De politiek begeleidt en controleert de verdeling. De culturele ontwikkeling bepaalt de regels en handelingen waarmee de klassen de bestaande verdeling onderstrepen (9). We hebben kortom te maken met een sociaal-economisch historische studie die, vanwege de complexe benadering van de materie, alsmede omdat er tal van nieuwe bronnen (waaronder archivalisch en statistisch materiaal) voor zijn aangeboord, bij mijn weten nieuw is in België.

Doordat de onderzoeksperiode in drieën (1800-1870, 1870-1945, 1945-1990) is verdeeld, is het een boek geworden in drie delen, die op hun beurt weer onderverdeeld zijn in drie hoofdstukken: een korte karakteristiek van de periode, gevolgd door een hoofdstuk over de voeding van de armen en een hoofdstuk gewijd aan het eten en drinken bij de rijken, waarna in elk deel nog een epiloog volgt. De keuze van het aanvangsjaar is bepaald door het inzetten van de industrialisatie in België – toen nog de Zuidelijke Nederlanden geheten – kort na 1800. Een zeer vroeg tijdstip: na Engeland was België het eerste land in Europa dat zich industrialiseerde. In deze ontwikkeling liep het ruim een halve eeuw voor op Nederland waar de industrialisatie pas omstreeks 1860 à 1870 doorzette.

Vrijwel zonder de situatie daarvoor te beschrijven begint het eerste deel, over de periode 1800-1870 waarin het industriële kapitalisme in België vorm kreeg, meteen met het ontstaan van twee nieuwe klassen waarin de reeds bestaande klassen, op een kleine middengroep na, grotendeels opgingen: een voortdurend groter wordende groep bezitlozen die het steeds slechter verging en die alleen maar zijn arbeidskracht aan te bieden had, kwam te staan

tegenover een kleine, selecte groep fabriekseigenaars en bankiers die alle vruchten plukten van het nieuwe economische stelsel; de laatsten gingen de nieuwe bourgeoisie vormen.

De diepe kloof tussen beide groepen weerspiegelde zich in de voeding: voor de arbeiders was honger en tekort een dagelijks weerkerend gegeven. Ze hadden geen enkele keuze-mogelijkheid. Met aardappelen en roggebrood hielden ze zich in leven. In dit opzicht was de situatie in België overigens niet uitzonderlijk. In vrijwel heel Europa verslechterde de voeding gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw. Als gevolg van de vroege industrialisatie was de Belgische situatie hooguit nog schrijnender. Het absolute dieptepunt lag kort vóór en rond het midden van de eeuw. Door de uitermate lage lonen en de hongersnood die tussen 1845 en 1855 als gevolg van misoogsten bij zowel de aardappelen als de rogge heerste, verarmden de arbeiders steeds verder; bovendien werd hun lichamelijke conditie aangetast. De relatie tussen een goede voeding en hoge arbeidsprestaties, die men in Amerika in die tijd al bij de slaven ontdekt had, was door de Europese werkgevers nog niet gelegd. Pas in het volgende tijdvak zou men de arbeider als productiefactor gaan zien en de consequenties in de vorm van hogere lonen daaruit trekken.

De rijken kwamen in deze crisistijd niets tekort, integendeel. Waar in het verleden de aristocratie zich af en toe te buiten ging aan excessieve uitspattingen, zoals maaltijden waarbij men zich ongens at, meende ook de nieuwe burgerij zich aanvankelijk deze 'luxe' te moeten toeëigenen. Omstreeks 1850 begonnen er echter andere gedragscodes te ontstaan en probeerde men vooral op te vallen door het demonstreren van een exquise smaak. Er ontwikkelde zich een nieuwe eetcultuur, die inhield dat de belangstelling geleidelijk verschoof van kwantitatieve naar kwalitatieve voedingsaspecten. Men was niet op zoek naar méér eten, maar naar verfijnde gerechten en dure voedingsmiddelen. Men probeerde uitdrukking te geven aan zijn sociale status met 'savoir faire gastronomique', door bepaalde tafelmanieren te hanteren, en vooral ook door het frequenteren van restaurants, een nieuw, prestigieus instituut uit die tijd. De beginfase van het moderne restaurant in Europa kan niet los gezien worden van de Franse Revolutie waardoor een leger van koks en vermaarde chefkoks die aan de hoven en adellijke huizen werkzaam waren, op straat kwam te staan.

Doordat Scholliers zijn boek zonder 'prelude' in 1800 laat beginnen, krijgen we hier geen goed zicht op de herkomst van de ambities van de nieuwe, pas rijk geworden Belgische bourgeoisie. De door hem geconstateerde vernieuwing van de eetcultuur kwam namelijk niet uit de lucht vallen. Ze maakte deel uit van een lange-termijnontwikkeling in de voeding die al eerder was ingezet aan het Franse hof en bij de aristocratie elders in Europa. Terecht wordt aan de voeding een sterke sociaal-economische basisstructuur toegekend, maar daarnaast kent ze – en dit geldt voor de meeste cultuuruitingen – ook eigen regels en een eigen ontwikkeling. Dat houdt onder meer in dat nieuwe eetgewoonten – als ze eenmaal binnen een bepaald sociaal-economisch of sociaal-cultureel klimaat vorm hebben gekregen – zich verder plegen te verspreiden wanneer de situatie dit toelaat, zowel in regionaal opzicht, als sociaal van hoog naar laag. Met haar feesten, haar bals en haar nieuwe eetstijl imiteerde de nieuwe elite de oude elite. We hebben kortom te maken met een volgende fase uit een diffusieproces. Het Belgische hof, dat in die tijd veel gasten ontving, en de koks van de (voormalige) aristocratie die nu werkzaam waren in de nieuwe restaurants zetten daarbij de trend. Ze fungeerden als middelaar of cultuuroverdrager.

Na circa 1855 zwakte het schrille contrast in de voeding van arm en rijk (honger tegenover extreme luxe) enigszins af. Het Westen had zijn laatste hongersnood (afgezien van oorlogstijden) achter de rug. De jaren '60 werden gekenmerkt door grote economische bloei. Daardoor stegen de lonen en verbeterde zowel de voeding alsook de lichamelijke constitutie van de arbeiders enigszins. Langzamerhand begon men zich de betekenis van de arbeider als productiefactor te realiseren. De politiek had bovendien geleerd dat de prijs die voor de industrialisatie betaald moest worden een hogere import van voedsel was; ook werd het landbouwareaal uitgebreid. Verder werden sommige arbeidersgroeperingen, met name de wat hoger betaalde, zich ervan bewust dat ze hun lotsverbetering ten dele ook zelf ter hand konden nemen door zich te organiseren en door inkoopcoöperaties op te richten. Dit alles kreeg meer betekenis in de periode 1870-1945, die het tweede deel van dit boek vormt.

Op de voorspoedige jaren '60 volgde na 1870 een diepe crisis als gevolg van de plotselinge, massale afzet van zowel agrarische als industriële producten uit het buitenland, met name uit Amerika. De landbouw zag zich door deze op gang komende internationalisering gedwongen tot herstructurering en modernisering. De industrie reageerde erop met hogere investeringen, de inzet van meer machines, meer efficiency (lopende-bandwerk) en hogere eisen aan de arbeiders. Pas na 1890 begon de voeding van de laatsten duidelijke tekenen van verbetering te vertonen, dat wil zeggen dat het basisvoedselpakket zich geleidelijk verbreedde. Waren de meeste calorieën tot nu toe uit slechts aardappelen en roggebrood afkomstig, meer en meer werden ze voortaan ook verkregen uit verse groenten en dierlijke producten als spek, vet en zelfs vlees.

De laatste verbetering hoeft men volgens Scholliers niet alleen positief te beoordelen. Van sommige groepen arbeiders werd zoveel lichaamsenergie gevraagd dat het fysiek eenvoudig niet mogelijk was om de benodigde calorieën uit nog meer 'massa' aardappelen en brood te halen. Omdat het volume aan op te nemen voedsel grenzen kent, zou een vergroting van monotoon, inspannend en zwaar werk als het ware vanzelf om een overschakeling vragen op een gevarieerder menu. Maar zelfs na 1950, toen de koopkracht zodanig gestegen was dat de arbeiders ook geld konden uitgeven aan andere dan fysieke noden, bleef de kwaliteit van hun eetgewoonten achter bij die van de burgerij.

Een duidelijke trend in de voeding van het groeiend aantal rijken in deze tijd was de hang naar originaliteit en meer verfijning, die zich onder meer uitte in een grotere eenvoud, dat wil vooral zeggen dat de gerechten met meer raffinement werden klaargemaakt. Voor de vaststelling van deze ontwikkeling baseert Scholliers zich op periodieken, en verder vooral op de groeiende betekenis van het restaurantwezen. Belangrijk daarbij waren de beoordelingen van restaurants in de Baedeker reisgids, een instrument dat sinds het snel stijgende belang van de auto, het reizen en het toerisme bij de bourgeoisie in belangrijke mate bijgedragen heeft aan de beeldvorming van de Belgische keuken.

Opgemerkt zou hier misschien kunnen worden, dat de hoge waardering van de Belgische restaurants in de genoemde gids gedurende deze periode wel eens de oorsprong zou kunnen vormen van de goede naam die het eten in dit land tot op de dag van vandaag in culinaire kring geniet. Een dergelijke faam wordt vaak op beperkte gronden verkregen. In dit geval had hij immers alleen betrekking op het eten van de burgerij buitenshuis. Wel werden bepaalde kenmerken van het voedsel uit de restaurants ook thuis in de burgerlijke keuken nagestreefd, maar daarvoor moest men wel eerst studie maken van recepten en aanwijzingen in de periodieken. Het feit echter dat de Belgische vrouw bereid was te experimenteren in een tijd waarin ze steeds minder een beroep op huishoudelijk personeel kon doen, bewijst haar positieve instelling op dit terrein. Voor het bereiken van een bepaalde standaard aan tafel had ze iets over. Het is denkbaar dat deze combinatie van factoren aan de basis ligt van wat we 'de Belgische keuken' – en de Franse, Italiaanse (etc.) keuken – zijn gaan noemen. Zeker is in elk geval dat de overgrote meerderheid van de Belgische bevolking totaal anders at.

Had het bedrijfsleven de arbeider in de periode 1870-1945 vooral als productiefactor leren kennen, langzamerhand won ook het inzicht veld dat hij als consument eveneens groot economisch nut had. Door hogere lonen uit te betalen kreeg een omvangrijke bevolkingsgroep een grotere koopkracht, en dat bleek een probaat middel om de economie aan te zwengelen. De betekenis van dit inzicht kreeg echter pas ná de tweede wereldoorlog (deel 3) definitief vorm in wat wel de consumptiemaatschappij wordt genoemd.

De economische opbloei na de oorlog zette vrij snel in, onder meer als gevolg van financiële prikkels en daadwerkelijke ondersteuning vanuit, en zelfs overname van bedrijven door Amerika, dat in Europa een geweldig afzetgebied zag. In korte tijd werd de vooroorlogse bedrijvigheid in België gemoderniseerd en omgevormd. Fusies, schaalvergroting, massaproductie en buitenlandse investeringen waren aan de orde van de dag. Vooral in de jaren 1950-1975 waren de groeicijfers sensationeel. De voortdurende stijging van de lonen heeft de voedingscontrasten tussen rijk en arm echter niet doen verdwijnen; wel kregen ze andere vormen. Waren de armen in het verleden vaak noodgedwongen geheel of gedeeltelijk vege-

tariër geweest, na de tweede wereldoorlog verloor vlees zijn betekenis als sociale graadmeter. De minst draagkrachtige bevolkingslagen eten nu zelfs meer vlees dan de welgestelden. Daartegenover staat dat de laatsten vaker de duurere soorten eten zoals kalfs- en lamsvlees, een verschijnsel dat zich eveneens doet gelden bij bijvoorbeeld vis (zalm, tong) en kaas (buitenlandse soorten). Verder gebruiken ze in het algemeen meer exotisch en luxe voedsel, en is het 'hoe' en 'waar' van het eten bij hen een belangrijk motief. Bovendien onderscheiden ze zich van hun minder fortuinlijke landgenoten door hogere waarde toe te kennen aan versheid, gezondheid, originaliteit en de slanke lijn.

Net als in de vorige twee delen behandelt Scholliers de eetgewoonten van de rijken overwegend op basis van het eten in restaurants. Ten onrechte spreekt men in dit verband volgens hem van democratisering van de voeding. Weliswaar eten nu ook arbeiders vaker buitenshuis, maar van alle groepen doen zij dat het minst en bezoeken ze ook andere gelegenheden dan de rijken. Het eten in chique restaurants is een sociaal-cultureel gebeuren gebleven waar smaak en genot vaak op de tweede plaats staan; men wil er vooral gezien worden. Die hoge status heeft het buitenshuis eten van arbeiders en middengroepen niet. Doordat Scholliers in de drie besproken tijdvakken steeds opnieuw terugkomt op de veranderingen die zich in het restaurantwezen voltrokken, heeft deze studie onder meer ook betekenis gekregen als eerste aanzet tot een cultuurgeschiedenis van het Belgische restaurant, zij het dat deze dan wel erg toegespitst is op de situatie in Brussel (wat trouwens van het boek in z'n algemeenheid gezegd kan worden), en ook nog te weinig aandacht schenkt aan de opkomst en het reilen en zeilen van de diverse goedkopere varianten. Met andere woorden, de top van de piramide is er, de uitwaaiing naar de sociaal lagere regionen, waardoor een verschijnsel als cultureel item gaat functioneren en bovendien complexer wordt, nauwelijks. Daardoor ligt het accent ook nog te sterk op het culinaire aspect.

Hoewel de voeding van de arbeiders vergeleken met de vorige eeuw tegenwoordig aanzienlijk verbeterd is, herinnert hun waardenstelsel nog aan de tijd toen er hoge lichamelijke prestaties van hen gevergd werden en honger geen onbekende voor hen was. Nog steeds hebben ze een sterke voorkeur voor veel en zwaar eten. De paradox is dat ze nu eindelijk voldoende te eten hebben, zelfs méér, gevarieerder en relatief goedkoper kunnen eten dan ooit te voren, maar tegelijk zijn zij ook degenen die over het geheel genomen het meest ongezond eten. Tegenover de vroegere maatschappij van honger en tekort staat nu een maatschappij van overvloed waarin zwaarlijvigheid, met alle risico's van het oplopen van welvaartsziekten, op de loer ligt. Maar tegenover gezondheidsadviezen demonstrenen zij – meer dan andere groeperingen – een vrijwel collectieve doofheid. Een alleszins begrijpelijke mentaliteitsuiting. Hoe zou je “een grote bevolkingsgroep die eeuwenlang op het randje van de hongersnood heeft geleefd, duidelijk maken dat overdaad schaadt” (209)? En ook hun toekomst is niet zonder zorgen. Zij zijn immers weer de eersten die de nadelige gevolgen van de huidige werkloosheid ondervinden en ook het hevigst te lijden hebben van de duale samenleving die zich bezig is te vormen. Dit is de in hoge mate geëngageerde ondertoon die Scholliers in zijn hele studie laat horen, een toon overigens die dit goed onderbouwde, belangwekkende en mooi uitgegeven boek ook erg sympathiek maakt. – Jozien Jobse

Schwerhoff, Gerd, Köln im Kreuzverhör. Kriminalität, Herrschaft und Gesellschaft in einer frühneuzeitlichen Stadt. Bonn en Berlijn: Bouvier Verlag, 1991. 510 p., 37 + 8 tab., 4 ill.; ISBN 3-416-02332-3. Tevens verschenen als proefschrift Bielefeld.

Sinds enkele decennia groeit de stroom publikaties waarin de geschiedenis van de criminaliteit binnen een enkele stad of streek centraal staat gestadig. De geschiedschrijving in Duitsland was tot voor kort in dit opzicht wat achtergebleven. Met zijn diepgaande bestudering van de misdadigheid in Keulen heeft Schwerhoff een bewuste aanzet gegeven tot opvulling van deze lacune. Hij is in deze opzet zonder enige twijfel geslaagd door een buitengewoon leesbaar boek te schrijven, een studie die rijk is aan details maar tevens als synthese grote waarde heeft.

Na een inleidend hoofdstuk waarin vooral de contouren van de historische criminologie worden geschetst, wordt in het eerste deel een reconstructie gegeven van het systeem van de Keulse strafrechtspraak. Eerst worden de bevoegdheden en het functioneren van de stedelijke Raad en de schepbank beschreven. Vervolgens komen de procedure die werd gevolgd vanaf de aangifte van een misdaad tot het vonnis, de straffen die konden worden opgelegd en het profiel van de gevangenen aan de orde. In het tweede deel staan het deviant gedrag en de criminele wereld van de Rijnmetropool centraal. Misdrijven tegen de politieke en religieuze orde, uitbarstingen van geweld, de onderwereld van de professionele misdadigers, verboden uitingen van seksuele lust en het aandeel en de rol van vrouwen in de criminaliteit komen daarna aan de orde. Het boek wordt afgesloten met een hoofdstuk waarin de verbanden tussen de criminaliteit, de politieke structuren en de samenleving onder de loep worden genomen.

In de inleidende theoretische paragrafen bepaalt Schwerhoff zijn positie ten opzichte van de belangrijkste stromingen in de criminologie. Hij kiest voor een 'labeling approach', kennelijk vooral uit pragmatische overwegingen. Bepaalde fenomenen die voor 'normatieve' sociologen uit bijvoorbeeld de school van Merton, uiterst moeilijk te duiden zijn, leveren dan geen of in ieder geval veel minder problemen op. Schwerhoff geeft zelf als voorbeeld de kwalificatie van roofriders. 'Normatieven' komen er niet uit of zulke heren niets meer waren dan ordinaire struikrovers of dat zij toch door een ridderlijk ideaal bezield waren. Wat volgens Schwerhoff telt is de manier waarop tijdgenoten zulke vrijbuiters zagen. Naar zijn mening zijn er voor de onderzoeker die via de 'labeling-approach' te werk gaat, ook minder problemen als het gaat om de gratieverlening. Dat fenomeen is dan geen bewijs meer van de ontoereikendheid van de vroegmoderne justitie, maar een systeem met een eigen waarde en dynamiek en als zodanig een object van historisch onderzoek.

Schwerhoff wil vooral onderzoeken of er in Keulen in de door hem onderzochte perioden een proces van 'Sozialdisziplinierung' plaatsvond. Volgens Gerhard Oestreich, de ontwerper van dit concept, zouden, eerst in de steden in de vijftiende en de zestiende eeuw en later ook op het niveau van de absolutistische staat in de zeventiende en achttiende eeuw, steeds meer onderdelen van het maatschappelijk leven aan de regelzucht van de overheid zijn onderworpen. Nieuwe normen, die steeds meer onderdelen van het leven bestreken, zouden via een 'socialisatieproces' door de onderdanen zijn geïnternaliseerd. Schwerhoff wil vaststellen of deze theorie kan worden toegepast op een stad als Keulen in de vroegmoderne periode. Met zo 'n opzet toont Schwerhoff dat hij ook is beïnvloed door het werk van Norbert Elias. Al is hij daarin zeker geen kritikloze leerling. Met enige ironie merkt hij bijvoorbeeld bij een door Elias geïnspireerde these over buitensporige alcoholconsumptie (296) op dat dit verschijnsel voor de middeleeuwen moet bewijzen dat de driften nog onge-reemd zijn, terwijl het in de vroegmoderne periode plotseling een uitlaatklep zou zijn voor de toenemende beheersing van de affecten. Maar de dronkaards zelf moeten in beide perioden toch even sterk beneveld zijn geweest.

Schwerhoffs eindconclusie is ontkenkend. Het strafrecht werd volgens hem zeker in Keulen niet gebruikt als een instrument tot sociale disciplineren, zoals dat in het ter vergelijking onderzochte Augsburg wel het geval moet zijn geweest. De vervolgingspraktijk had een tamelijk willekeurig, althans selectief karakter had. Rijkere burgers konden meestal tamelijk gemakkelijk aan straf ontkomen, desnoods door een bedrag aan geld te betalen als boete of als omkoopsom. Minder welgestelde inwoners konden vaak terugvallen op sociaal kapitaal in de vorm van buren, verwanten of machtige beschermers. Van een puritanisering van de samenleving kan dan ook niet worden gesproken, weliswaar werd bijvoorbeeld de prostitutie voortdurend gecriminaliseerd, maar daarbij trad zeker geen duidelijke verharding op. Ook als de Keulse stedelijke regering het strafrecht wel als instrument tot disciplineren had willen gebruiken, zou dat niet mogelijk zijn geweest, alleen al niet omdat zij niet over genoeg efficiënte medewerkers beschikte om de criminaliteit, of wat zij als zodanig aanmerkte, effectief te onderdrukken. Schwerhoff is in deze conclusie overigens naar mijn mening wat te stellig. Eerder in zijn boek toont hij aan dat de Keulse overheid wel degelijk in staat was bepaald, door haar als deviant ervaren gedrag te onderdrukken. Zo trad de Keulse

magistraat decennia lang consequent streng op tegen elke vorm van ketterij en daarom kreeg het protestantisme geen kans een factor van belang te worden in de stad. Zelfs de massale immigratie van vaak zeer goeode vluchtelingen uit de Nederlanden kon daar rond 1570 niets aan veranderen.

In de ontwikkeling van de Keulse criminaliteit is geen duidelijke trend te ontdekken. Er was geen golf van misdadigheid aan het einde van de zestiende eeuw, zoals andere auteurs die elders in Duitsland wel meenden te kunnen aanwijzen. Niet de frequentie van de misdaad maar de opstelling van de overheid was de belangrijkste factor die de ontwikkeling van de curve van de criminaliteit beïnvloedde. Zo werd het jaar 1609, toen binnen de stad de politieke verwarring groot was geweest, gevolgd door een periode waarin de Raad in scherpe vervolging afrekende met zijn critici. Zeker in het geval van de vervolging van religieuze dissidenten is het duidelijk dat de opstelling van de overheid de curve sterk beïnvloedde: wanneer het nodig was werd er een harde vervolging georganiseerd, waarop weer een houding van wat grotere lankmoedigheid de overhand kon krijgen.

Naar mijn mening is dit een belangrijk boek. Juist in de weerlegging van de these dat de vroegmoderne samenleving onderworpen was aan een vrijwel continu proces van disciplineren ligt het grote belang ervan. De constatering dat de werkelijkheid ook nu weer weerbarstiger is dan de theorie mag voor de hand liggend zijn, die vormt toch de grote waarde van deze studie. Door zorgvuldig bronnen te onderzoeken en de uitkomsten daarvan te vergelijken en het betoog voortdurend te onderbouwen met de resultaten van dit minutieuze onderzoek laat Schwerhoff zien dat een dergelijk proces van disciplineren, als het al plaatsvond, zeker niet gepland of georganiseerd kan zijn geweest.

Een extra belang heeft dit boek voor de Nederlandse onderzoeker van de vroegmoderne periode omdat de contacten vanuit Keulen met de Nederlanden en de aanwezigheid en de rol van Nederlanders in de Keulse samenleving telkens weer naar voren komen. Zeker in de jaren rond 1570 vluchtten grote aantallen Nederlanders naar Keulen. Al lang voor die tijd waren er de handelscontacten tussen deze stad en de streken ten noordwesten daarvan, over land met Antwerpen en via de Rijn met Gelre en Holland. De universiteit van Keulen trok tot ver in de zestiende eeuw uit de Lage Landen grote aantallen studenten. In dat verband is het jammer dat Schwerhoff de situatie in Keulen vooral vergelijkt met die in andere rijksteden zoals Neurenberg en Augsburg. Hij maakt ook wel gebruik van studies over steden als Amsterdam, Leiden en Brussel, maar omdat Keulen toch vooral geplaatst moet worden in het economische en culturele systeem van het Rijnland en de Nederlanden, was een meer systematische vergelijking met de ontwikkelingen in die streken daar mijns inziens zeker nuttig geweest. Dat er ook in juridisch opzicht belangrijke contacten waren, blijkt alleen al uit de omslagillustratie van het boek: een nogal amateuristische kopie van een afbeelding uit het werk van de Vlaamse jurist Joos de Damhouder. – Hans de Waardt, Erasmus Universiteit Rotterdam.

Soergel, Philip M. *Wondrous in his saints. Counter-Reformation propaganda in Bavaria.* Berkeley: University of California Press, 1993. XV + 239 p., ill.; f100,-; ISBN 0-520-08047-5.

Steeds vaker verschijnen interessante en vernieuwende studies over de religieuze cultuurgeschiedenis van Europa in de Verenigde Staten. Dit keer is het de historicus Philip Soergel van de Arizona State University die een zestiende-eeuws mediaoffensief beschrijft van de katholieke kerk ten gunste van heiligen en hun verering in bedevaartplaatsen, geplaatst in het midden van het krachtenveld van reformatie en contrareformatie. Hij onderzocht de macht van het gedrukte woord als contrareformatorisch strijdmiddel in het Zuidduitse Beieren, waarbij de polemiek omtrent de grote bedevaartplaats van Onze Lieve Vrouw van Altötting een centrale plaats inneemt.

Soergel wenste nu eens niet de gebruikelijke theologische boeken en tractaten tot onderzoeksobject uit het grote katholieke contrareformatorische drukwerkoffensief te nemen, maar wendde zich tot de veel minder bekende (en gebruikte) bedevaart- of mirakelboekjes (en

devotionele pamfletten). Het waren gedrukte apologetische werken die de getuigenissen van verhoorde pelgrims bevatten, maar eveneens de legende en origine van de bedevaartplaats. Ze zijn te beschouwen als het geforceerde begin van een traditie van clericale geschiedschrijving van individuele bedevaartplaatsen en overzichtswerken. Deze studie onderzoekt de ontwikkeling van dit type geschriften gedurende de reformatie en contrareformatie en plaatst ze in de sociale, politieke en culturele context van een twee eeuwen durende maatschappelijke transformatie.

De auteur begint zijn onderzoek bij de neergang in de bedevaartcultuur in Zuid-Duitsland, veroorzaakt door de voortdurende kritiek van reformatoren aan het begin van de zestiende eeuw. De mogelijkheid om het protestantiseringsproces en de neergaande devotionele conjunctuur te stoppen werd door de Beierse clerus voor een belangrijk deel gevonden in dit nieuwe medium. Drukwerk kon worden ingezet om gelovigen naar bepaalde heiligdommen te trekken en daarnaast om de katholieke kerk te vernieuwen door traditionele, algemeen kerkelijke rituelen – in het bijzonder het Sacramentsfeest – te revitaliseren. De betrokken contrareformatische clerus benadrukte het belang van de lokale heiligdommen en de nieuwe mirakelen voor de algemene vernieuwing van het devotioneel-spirituele leven. Het resultaat was dat tegen het einde van de zestiende eeuw de lokale heiligdommen inderdaad een sterke opbloei beleefden. Soergel plaatst zijn onderwerp ook in het politiek-sociale kader van het proces van staatsvorming in Beieren onder de Wittelsbacher dynastie tijdens de tweede helft van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw. Hoe de consolidatie van hun territorium (en de positie en rol van de wereldlijke overheid in het algemeen) strategisch samenhangt met de methoden en belangen van de contrareformatische geestelijkheid komt door het wat eenzijdige bronnengebruik echter maar beperkt aan de orde c.q. uit de verf.

In het vierde hoofdstuk werkt de auteur evenwel op fraaie wijze uit wat de gevolgen waren van het verschijnen van een van de eerste contrareformatische bedevaartboeken. Het boek *Unser liebe Frau zu alten Oetting* dat in 1571 op de Frankfurter Buchmesse werd gepresenteerd, was geschreven door de theoloog Martin Eisengrein, een bekeerde lutheraan. Het bleek een zeer succesvol en invloedrijk geschrift dat nog diverse herdrukken zou beleven. Het is in feite een zorgvuldig gedirigeerd propagandaverhaal, geschreven om de nieuwe functie en beeldvorming van Altötting, de in 1489 ontstane 'nationale' bedevaartplaats van Beieren, maximaal kracht bij te zetten. Eisengrein geeft de plaats tegelijkertijd een nieuwe ontstaansmythe en daarmee een beredeneerde verdediging van deze cultusplaats, als een getuigenis van de katholieke waarheid. De historie van Altötting wordt er in beschreven als een soort in Beieren spelend vervolg op de Bijbel. Het ging niet om een willekeurige hermodellering van een bedevaartplaats, maar om de pure verdediging van dit bedevaartoord tegen de reformatorische krachten. Een middel om de devotionele neergang te stoppen en nieuw voedsel aan de contrareformatische krachten te geven.

Dergelijke propagandageschriften, zo betoogt Soergel overtuigend, waren het antwoord op de beschuldigingen van protestantse zijde dat bedevaartplaatsen uitvindingen waren van een geperverteerde middeleeuwse kerk, waar devotionele excessen plaats hadden en duivelse afgoderij tomeloos werd gestimuleerd. Mythische verhalen werden daarom geconstrueerd die oorsprong, ontwikkeling en mirakelen moesten verklaren en plaatsen in een correct kader. De nieuwe mythen waren ook nodig om een betere *ratio* te geven aan de nieuwe mirakelen, die naar het einde van de zestiende eeuw in steeds grotere aantallen op de heilige plaatsen geschieden. Door deze 'kwaliteiten' werd Eisengreins boek een model voor andere auteurs die een vergelijkbare methode op andere heilige plaatsen wensten toe te passen. Door deze boekjes bleek het mogelijk de bedevaartconjunctuur omhoog te sturen. Ze waren een belangrijk wapen in handen van de Wittelsbacher en de contrareformatische clerus en vervulden zodoende een belangrijke functie bij de rekatholisering van Zuid-Duitsland.

De invloed van de bedevaartboeken staat niet op zichzelf, maar sluit aan bij de aanpassing van allerlei andere katholieke boeken en geschriften. Vanwege de nieuwe verhoudingen werden bij voorbeeld ook hagiografieën op een geheel nieuwe leest geschoeid. Er kwamen

aangepaste teksten, waarin de heiligen menselijker, meer gehistoriseerd en met 'geverifieerde' wonderen werden beschreven.

Hoewel de auteur er niet expliciet op ingaat, is een van de interessante nevenresultaten van deze studie het signaleren van het gevaar van het gebruik van dit bronnenmateriaal, dat ogenschijnlijk redelijk objectief en betrouwbaar lijkt. Wat op het eerste gezicht de eerste schriftelijke getuigenissen van een orale vertelcultuur met betrekking tot de heiligencultus lijken te zijn, blijken gemanipuleerde tractaten uit een georkestreerd propagandaoffensief, met een invloed op het religieuze leven die men er niet direct uit zou afleiden. Het beeld van een bedevaartplaats dat in een dergelijke bedevaartboek werd gegeven, is er een dat werd gevormd in de verhitte strijd tussen reformatie en contrareformatie. Oorsprong en latere geschiedenis werden aangepast en herschreven, dan wel verzonnen. De religieus correcte *topoi* inzake de cultus raakten door de voorbeeldfunctie van de bedevaartboeken door Europa verspreid. Soergel geeft voor Zuid-Duitsland aan dat de nieuwe legenden en beeldvorming in de zeventiende eeuw reeds geheel door op bedevaart gaande boeren en burgers waren geïnternaliseerd. De bedevaartboeken hebben dan ook weer een rol gespeeld in de mentale voorbereiding voor de enorme opleving van de 'barokbedevaart' van de zeventiende en achttiende eeuw.

Uit zijn onderzoek komt duidelijk naar voren dat in een groot aantal heilige plaatsen de bedevaartcultuur afhankelijk was van manipulaties door zowel wereldlijke als clericale overheden en functionarissen. Met als doelen beperking van de potentiële gevaren ten aanzien van de staatsvorming en de bestrijding van de reformatorische religie. De interessante vraag wat in een dergelijke bedevaartcultuur tot 'volkscultuur' gerekend mag worden en wat niet, wordt niet gesteld, maar valt ook buiten de *scope* van het boek. Wel merkt de auteur ergens min of meer terloops op dat juist mentale voorstellingen en percepties evenals rituelen in relatie tot de heiligenverering in de bedevaartpraxis juist minder veranderden. Een interessante kwestie die nog nader zal moeten worden onderzocht.

Kortom, *Wondrous in His Saints* is een belangrijk boek. In de eerste plaats omdat Soergel, niet gehinderd door enig theoretisch kader, door het gebruik van een specifiek en vrij onbekend genre bronnen (de contrareformatorische bedevaartboeken) en een versatiele geest ten aanzien van het bedevaartonderzoek nieuwe wegen weet te bewandelen en daarmee nieuwe perspectieven en onderzoeksvragen oproept. Dit perspectief zal ook voor het bedevaartonderzoek elders in Europa en de religieuze geschiedenis van de vroegmoderne tijd in het algemeen van belang zijn. De 'prehistorisering' van bedevaartplaatsen als contrareformatische strategie is daar bij voorbeeld één aspect van.

Ten slotte zij nog opgemerkt dat het onhandig is dat in het boek (afgezien van de noten) geen aparte literatuur of bronnenlijst is opgenomen. Dat geldt nog sterker voor een ontbrekende (beredeneerde) lijst met titelbeschrijvingen van de bedevaartboeken en verwante tractaten en pamfletten, de centrale bronnen die per slot van rekening ten grondslag aan deze boeiende studie liggen. – Peter Jan Margry.

Steene, Christine van de. *Satan en zijn trawanten volgens de achttiende-eeuwse predikatie.* Aartrijke: Emiel Decock 1991. (Historische monografieën, 4). 187 p., ill., graf., tab.; Bfr. 600,-; ISBN 90-5364-006-1.

In *Satan en zijn trawanten* behandelt Christine Van De Steene de in de vroegmoderne tijd alom onder allerlei gedaanten aanwezig geachte 'viant' van het mensdom. Na een behandeling van de natuur van de duivel en zijn relatie tot God (kennis, kracht en macht van diabolische wezens), gaat de auteur in op de rol die de Boze speelt in predikaties als verleider van de mens. De duivel en zijn handlangers gaan immers strategisch te werk en weten de mens te treffen op zijn zwakste punten zoals ledigheid en hovaardige gehechtheid aan wereldse zaken. Interessant is het hoofdstuk waarin de houding van de clerus tegenover de gevreesde duivel wordt besproken. Met name op de derde zondag van de vasten werd in predikaties steevast ruim aandacht geschonken aan de duivel naar aanleiding van Lucas 11, 14-28 waarin sprake is van een duiveluitdrijving. Priesters en gelovigen stonden immers niet machteloos

tegenover de duivel en konden in hun strijd voor het goede verschillende religieuze wapens hanteren, variërend van kruistekens tot ingewikkelde exorcismen.

Interessant is dat de auteur heeft gekozen voor de achttiende eeuw, een tijdperk van omwentelingen. Helaas blijft onduidelijk in hoeverre de toenmalige gebeurtenissen hun sporen hebben nagelaten in de predikatie. De schrijfster plaatst terecht enkele kritische vraagtekens bij wat zij noemt de 'assimilatie' (receptie) van de preken en neigt naar een relativering van hun invloed. In de gedrukte preekstof treffen we wat duivel en hel aangaat een nauwelijks door de tijd beïnvloede continuïteit aan. Tevens valt op dat de aandacht voor de duivel bij auteurs van preekboeken sterk kan uiteenlopen. Dit blijkt uit de bijlage waarin een overzicht van het aantal duivelpassages bij drie invloedrijke auteurs van preekboeken (Backx, Massemin en Florisoone) wordt gegeven.

Ook al staan er nauwelijks *zetfouten* in, het zetduiveltje zal aan dit boek toch veel plezier beleefd hebben. Zo treffen we een overbodige en storende opeenstapeling van typografieën aan (verschillende lettertypes door elkaar, veel onnodige witregels, onnodig inspringen, teksten die zowel vet als cursief als onderstreept zijn, etc.). Het is mij eerlijk gezegd een raadsel hoe iemand, die toch vertrouwd moet zijn met het doorgaans typografisch voorbeeldig verzorgde oude (preek)boek, dit heeft kunnen accepteren. De rommelige vorm doet evenwel niets af aan de waardering die ik heb voor het degelijke werk van de auteur. – Gerard Rooijackers.

Wasser, Ben. *Pelgrimages. Bedevaartplaatsen van de westerse christenheid.* Nijmegen: SUN, 1993. 283 p., ill.; f 49,50; ISBN 90-6168-383-1.

Wanneer het fenomeen bedevaart weer eens door de media is 'ontdekt', levert dat meestal ook een stroom van nieuwe boeken op. De viering van het Santiago-jaar 1993 en het uitroepen van de *Camino de Santiago* tot nationaal Spaans cultuurmonument droegen daar ook weer het nodige toe bij. De honger naar literatuur over heilige plaatsen en bedevaartsoorden is de afgelopen jaren niet te stuiten. In een klein taalgebied als het Nederlandse kunnen hierdoor zelfs aparte 'Lourdes- en Santiago bibliotheken' (uitgeverij Conserve) worden gevond en uitgegeven. In deze boekenseries kunnen moderne pelgrims hun diepste zielroerselen en ontberingen kwijt, maar ook een ziekenbrancardier in Lourdes blijkt er van zijn ervaringen rond de Gave in verslag te kunnen doen.

Naast deze kleine en gespecialiseerde uitgaven bestond er nog geen handzaam overzicht van de belangrijke bedevaartplaatsen die men in het moderne Europa kan bezoeken. Terwijl in het buitenland al diverse van dergelijke cultuurhistorisch georiënteerde uitgaven bestaan, was zo iets nog nimmer voor Nederland gemaakt. De Nijmeegse SUN onderkende dit gat in de markt en dichtte het met een boek van bijna vierhonderd pagina's zwaar kunstdruk papier - gestoken in een prachtig omslag - over de grote Europese bedevaartcentra.

Auteur Ben Wasser, bekend van zijn eerdere werk over H. Land-bedevoarten, heeft uit de tienduizenden Europese bedevaartplaatsen een persoonlijke selectie van ruim zestig bedevaartplaatsen gemaakt. Als criterium gebruikte hij hun rijkdom aan cultuurhistorische aspecten en hun boven-regionale betekenis; verder lette hij op een evenwichtige spreiding van plaatsen binnen Europa. Het is een fractie van het werkelijke aantal, maar het samenstellen van een compleet overzicht is dan ook schier onmogelijk. Een volledig overzicht van alleen alle Nederlandse bedevaartplaatsen zal immers al een onhandzaam naslagwerk opleveren. Hoewel er altijd ook op andere, niet opgenomen, plaatsen gewezen kan worden, is Wasser er redelijk in geslaagd de gebruikelijke canon van wat tot de belangrijkste bedevaartplaatsen behoort in dit boek op te nemen. In het algemeen zou men hierbij kunnen opmerken dat de Duitstalige gebieden (Duitsland, Zwitserland en Oostenrijk) met hun rijke bedevaartcultuur en andere landen in Midden- en Oosteuropa (Tsjechië, Slowakije, Hongarije) er relatief bekaaid vanaf komen en de grotere cultusplaatsen van Frankrijk en Spanje goed zijn vertegenwoordigd.

Gezien de algemene opzet en doelgroep heeft het in dit verband voor de bespreker niet zoveel zin om diep op de inhoud van het boek in te gaan, te meer daar de auteur zich tevoren

verontschuldigt: van wetenschappelijke pretenties wil hij afzien en er heeft hem geen “uiteenrafeling van waarheid en verdichtsel” voor ogen gestaan. Feitelijke gegevens zijn letterlijk overgenomen uit betrouwbare en onbetrouwbare bronnen. Hoewel Wasser soms wel wat erg gemakkelijk uit (verouderde) literatuur plukt, mag men voor een dergelijk breed overzichtswerk niet al te hoge eisen stellen.

Wat kan men in dit boek dan wel verwachten? De auteur geeft in korte hoofdstukjes van zo'n 2 à 4 pagina's (met telkens één foto) de oorsprong(-slegende) en een aantal details uit de religieuze geschiedenis van het betreffende oord weer. Met zevenmijlslaarzen wordt dan door de Europese geschiedenis gelopen. Van een situering van deze heilige plaatsen in een cultuurhistorische of religieuze kontekst is dan ook in het geheel geen sprake. Evenmin is het boek een naslagwerk: wie wat meer gedetailleerde informatie wenst, zal meer specifieke boeken ter hand moeten nemen. Maar voor een globaal overzicht van de grote Europese bedevaartoornden kan men met dit boek heel goed uit de voeten.

Niettegenstaande opzet en doelgroep moeten mij toch nog drie opmerkingen van het hart. In de eerste plaats had zelfs in dit overzicht Sevilla niet onder de bedevaartplaatsen mogen worden geschaard. Dat daar tijdens de Goede Week in boeteprocessies Mariabeelden worden meegedragen die in hun kerk een aan bedevaarten gekoppelde verering kennen, doet daar niets aan af. In de tweede plaats is het jammer dat in dit boek Nederland er zo marginaal van af komt. Een Nederlandse auteur die thuis is in de Nederlandse bedevaartliteratuur en -cultuur en een boek voor een Nederlands publiek maakt, had naar mijn smaak meer aandacht moeten schenken aan de binnenlandse devotionele verscheidenheid. Slechts Amsterdam, Hasselt en Maastricht zijn opgenomen, terwijl verder Dokkum en Heiloo kort ter sprake komen in de hoofdstukjes over respectievelijk Fulda en Echternach (waarbij zij aangekend dat Heiloo niet wordt beschouwd als de bekende Mariabedevaartplaats; slechts de drinkwaterproblemen van Willibrord en zijn gezellen worden behandeld in verband met de Willibrordusput). Ten slotte lijkt het alsof de auteur gekozen heeft voor opname van alleen 'gecanoniseerde' bedevaartplaatsen, waardoor bijvoorbeeld het belangrijke moderne cultusoord Medjugorje in Kroatië niet is opgenomen. Misschien moet de verklaring gezocht worden in de veronderstelling dat deze relatief nieuwe bedevaartplaats nog te weinig 'cultuurhistorie' met zich mee zou dragen. En daarmee kan nogmaals het karakter van het boek worden getypeerd: primair aandacht voor enige cultuurhistorie van de bedevaartplaatsen en niet voor de cultushistorische of religieus-antropologische betekenis. Een keuze niet in de laatste plaats ingegeven door de markttechnische mogelijkheden voor het uitgeven van boeken over bedevaarten. – Peter Jan Margry.